# 2019-20

# BOOKS

# Dr Rajendra Raskar

## (History)

Book is in Marathi followed Information is in Marathi

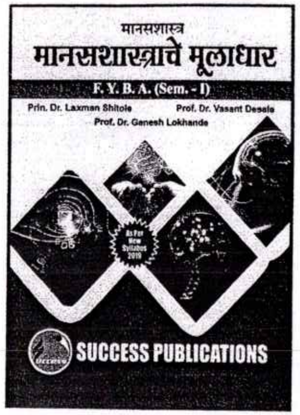


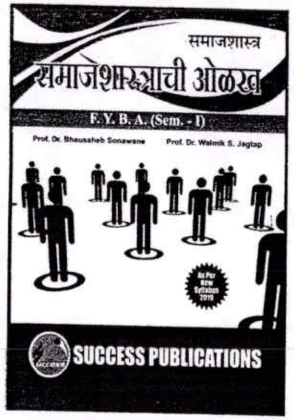


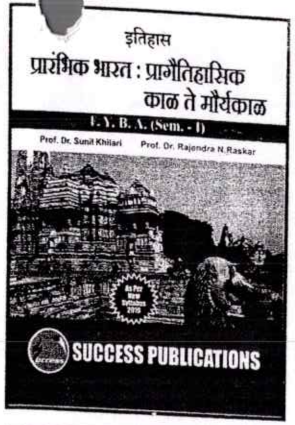


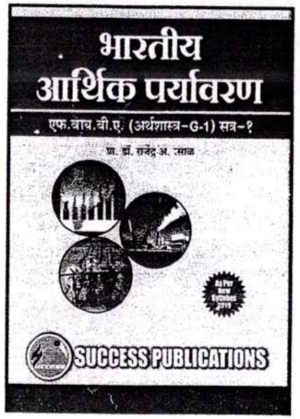


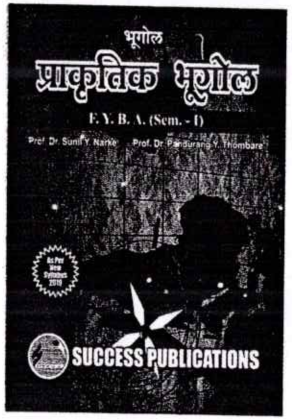


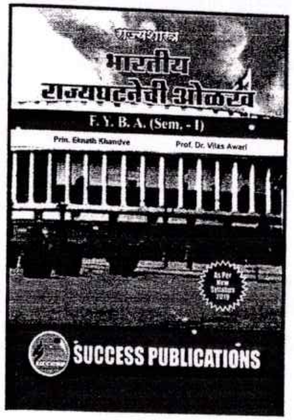


*Also Available in English Medium*

ISBN : 978-93-89066-27-2

PT-3017

**SUCCESS PUBLICATIONS**

*Address :* Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Theatre, Pune - 30.
Ph. No. 24434662, Mobile : 9325315464
E-mail : sharpgroup31@rediffmail.com
Website : www.sharpmultinational.com

इतिहास

# प्रारंभिक भारत : प्रागैतिहासिक काळ ते मौर्यकाळ

**F. Y. B. A. (Sem. - I)**

Prof. Dr. Sunil Khilari Prof. Dr. Rajendra N. Raskar

Choice Based Credit System (CBCS)

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

SUCCESS PUBLICATIONS

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या जून २०१९ पासून सुरू झालेल्या एफ. वाय. बी. ए. च्या इतिहास (प्रारंभिक भारत : प्रागैतिहासिक काळ ते मौर्यकाळ) या विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी व इतर विद्यापीठांच्या संबंधित अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त पुस्तक

# इतिहास

# प्रारंभिक भारत : प्रागैतिहासिक काळ ते मौर्यकाळ

## (F. Y. B. A.) (Sem. - I)


**Prof. Dr. Sunil Khilari**

(M.A., M.Phil., Ph.D.)

R.B. Narayanrao Boravke College, Shrirampur, Ahmednagar.

**Prof. Dr. Rajendra N. Raskar**

(M.A., B.Ed., Ph.D.)

Maharaja Jivajirao Shinde Mahavidyalaya, Shrigonda, Ahmednagar.



२०१९

किंमत रु. १७०/-

SUCCESS PUBLICATIONS

प्रकाशक :
डॉ. राजेश पाटणे
सक्सेस पब्लिकेशन्स
राधाकृष्ण अपार्टमेंट, ५३५ शनिवार पेठ,
आप्पा बळवंत चौक, प्रभात टॉकिज समोर, पुणे ४११ ०३०
फोन नं : ०२०-२४४३४६६२
मोबा. - ९३२५३१५४६४

© प्रकाशकाधिन

मुद्रक :
सक्सेस पब्लिकेशन्स
स. न. ३०/२७, लक्ष्मी इंडस्ट्रियल इस्टेट
प्रभात न्यूज पेपर जवळ, धायरी, पुणे : ४११ ०४१
मोबा. ९०२८२११७५१

आवृत्ती
२०१९

संपादक
श्री. वाल्मिक गायकवाड

अक्षरजुळणी :
सौ. अपर्णा माळी

मुखपृष्ठ :
सौ. अपर्णा माळी

***ISBN NO.* - 978-93-89066-27-2**

*No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.*
*Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. Inspite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.*

# प्रस्तावना

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या एफ.वाय.बी.ए. या शैक्षणिक वर्षासाठीच्या अभ्यासक्रमात या वर्षापासून सुधारणा करण्यात आली आहे. इतिहास (प्रारंभिक भारत : प्रागैतिहासिक काळ ते मौर्यकाळ) या पेपरच्या अभ्यासक्रमात सुचविण्यात आलेल्या सुधारणांची जून २०१९ पासून अंमलबजावणी होत आहे. या सुधारित अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त असलेले पुस्तक आपल्या हाती देताना विशेष आनंद होत आहे. प्रारंभिक भारताच्या इतिहासाबाबत अनेक संदर्भ ग्रंथ प्रकाशित झालेले आहेत. मात्र, हे पुस्तक प्रारंभिक भारत : प्रागैतिहासिक काळ ते मौर्यकाळ यावर प्रकाश टाकणारे एक उपयुक्त पुस्तक आहे.

प्रारंभिक भारत : प्रागैतिहासिक काळ ते मौर्यकाळ या पुस्तकाच्या सुरूवातीला भारतीय सभ्यता आणि संस्कृती तसेच विविध धर्म-संप्रदाय, राजकीय घराणी आणि त्यांचा उदय व विकासाला कारणीभूत असणाऱ्या घटकांवर प्रकाश टाकण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. संपूर्ण भारतीय इतिहासाचे योग्य आकलन करण्यासाठी प्राचीन भारताचा इतिहास हा मूलाधार आहे. या इतिहासाची माहिती विविध पुरातत्त्वीय तसेच वाङ्मयीन साधने, परकीय प्रवासवर्णन यांच्यामार्फत प्राप्त होते. या सर्व साधनांचे सविस्तर स्पष्टीकरण प्रस्तुत पुस्तकात करण्यात आलेले आहे. त्याचप्रमाणे पुरापाषाण युगापासून ते ताम्रपाषाण युगापर्यंत मानव व मानवी संस्कृतीचा झालेला विकास देखील या पुस्तकात सविस्तर स्पष्ट केला आहे. प्राचीन जगातील संस्कृतींपैकी प्रगत आणि विकसित अशी जी हडप्पा संस्कृती किंवा जिला सिंधू संस्कृती असे म्हटले जाते त्याबाबत सविस्तर आणि मुद्देसूद माहिती या पुस्तकात नमूद करण्यात आलेली आहे. तसेच वैदिक संस्कृती तत्कालीन, सामाजिक, राजकीय, आर्थिक व धार्मिक जीवन तसेच बौद्ध आणि जैन धर्मांचा उदय याबाबत सविस्तर चर्चा प्रस्तुत पाठ्यपुस्तकात करण्यात आलेली आहे. प्राचीन भारताच्या इतिहासातील पहिले साम्राज्य म्हणून ओळखल्या जाणाऱ्या मौर्य साम्राज्याचा देखील सविस्तर आढावा या पाठ्यपुस्तकाच्या माध्यमातून घेण्यात आला आहे. थोडक्यात प्रस्तुत पुस्तकाच्या माध्यमातून प्रागैतिहासिक काळ ते मौर्यकाळ याबाबत विस्तृत आणि क्रमशः माहिती स्पष्ट करण्यात आली आहे.

पुस्तक लेखनासाठी अनेक संदर्भ ग्रंथांची मदत झाली. पुस्तक लेखनाच्या बाबतीत महाविद्यालयाचे प्राचार्य, व्यवस्थापन सदस्य, सहकारी प्राध्यापक व प्राध्यापकेतर कर्मचारी, अभ्यासमंडळ सदस्य, विविध ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल, विविध महाविद्यालयातील प्राध्यापक मित्र यांचे सहकार्य व प्रोत्साहन मिळाले. संदर्भ ग्रंथांच्या लेखकांसहीत इतर सर्वांविषयी आम्ही कृतज्ञता व्यक्त करतो. तसेच पुस्तकाचे प्रकाशक डॉ. राजेश पाटणे व सौ. विद्या पाटणे आणि सक्सेस पब्लिकेशन मधील कर्मचारी वर्ग यांच्याविषयी देखील आम्ही कृतज्ञता व्यक्त करतो.

*With best wishes.*

*By Author*

# Syllabus

## F.Y.B.A. (Sem. - I)

## History (Early India : From Prehistory to the Age of the Mauryas)

| Unit | Contents | |
|---|---|---|
| I | **Early India : Sources and Prehistory**<br>a) Importance of Early History<br>b) Sources and Tools of histrical reconstruction-Archaeology (Material remains), Epigraphy (Inscriptions), Numismatics (Coins), Literary Sources, Foreign Accounts<br>c) Palaeolithic, Mesolithic, Neolithic and Chalcolithic Cultures : A Brief Review | 12 |
| II | **Harappan Culture : Bronze Age Civilization**<br>a) Geographical Extent, Town Planning, Trade, Religious Practices<br>b) Art, Crafts and Technology : Pottery, Seals, Beads, Images, Terracotta Figurines Metallurgy, Script and Decline | 12 |
| III | **Vedic Culture, Religious Protest : Jainism and Buddhism**<br>a) Vedic and Later Vedic Culture : Original home, Tribal Polity, Social Divisions, Rituals and Philosophy<br>b) Jainism and Buddhism : Causes of Origin, Doctrines, Contributions and Importance | 12 |
| IV | **Emergence of the Mahajanpadas and the Age of the Mauryas**<br>a) The Mahajanpadas, Rise and Growth of the Megadhan Empire<br>b) The Age of the Mauryas : Chandragupta, Ashoka and his policy of Dhamma<br>c) The Mauryan Administration, Economy, Decline and Significance | 12 |

# ❖ अनुक्रमणिका ❖


| | | |
|---|---|---|
| १. | प्रारंभिक भारत : साधने आणि प्रागैतिहासिक काळ | १.१ ते १.४१ |
| | १.१ प्रारंभिक इतिहासाचे महत्त्व | |
| | १.२ प्राचीन भारताच्या इतिहासाच्या अभ्यासाची साधने | |
| | १.३ पुरापाषाण युग ते ताम्रपाषाणयुगीन संस्कृती | |
| २. | हडप्पा संस्कृती : कांस्ययुगीन सभ्यता | २.१ ते २.२० |
| | २.१ हडप्पा संस्कृतीचा उदय | |
| | २.२ हडप्पा संस्कृतीची व्याप्ती आणि विस्तार | |
| | २.३ हडप्पा कालीन नगररचना | |
| | २.४ हडप्पाकालीन सामाजिक जीवन | |
| | २.५ हडप्पाकालीन राजकीय जीवन | |
| | २.६ हडप्पाकालीन आर्थिक जीवन | |
| | २.७ हडप्पाकालीन धार्मिक जीवन | |
| | २.८ हडप्पाकालीन सांस्कृतिक जीवन | |
| | २.९ हडप्पा संस्कृतीचा ऱ्हास | |
| ३. | वैदकि संस्कृती, धार्मिक विद्रोह : जैन आणि बौद्ध धर्म | ३.१ ते ३.४१ |
| | ३.१ वैदिक व उत्तर वैदिक कालीन संस्कृती | |
| | ३.२ जैन आणि बौद्ध धर्म | |
| ४. | महाजनपदांचा उदय आणि मौर्यकाळ | ४.१ ते ४.३१ |
| | ४.१ महाजनपदे | |
| | ४.२ मगध साम्राज्य | |
| | ४.३ मौर्य कालखंड | |

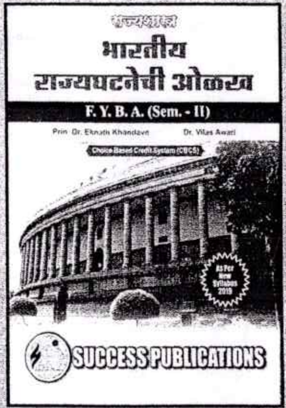


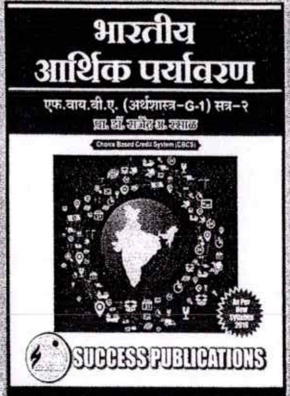


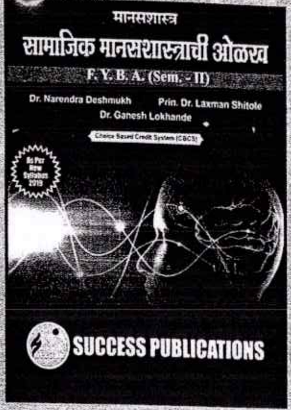


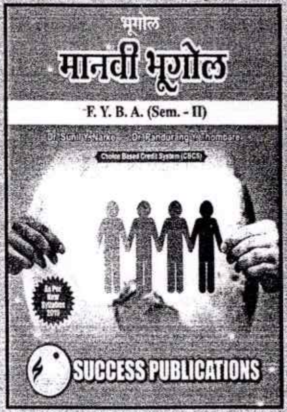


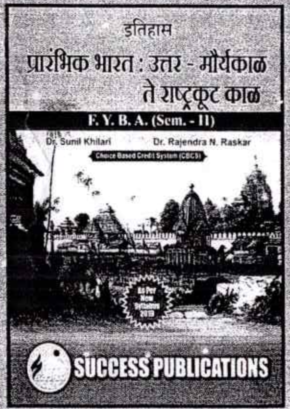


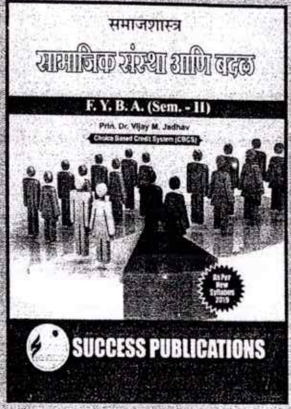


*Also Available in English Medium*

ISBN : 978-93-89529-52-4

**SUCCESS PUBLICATIONS**

PT-3024

Address : Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Theatre, Pune - 30.
Ph. No. 24434662, Mobile : 9325315464
E-mail : sharpgroup31@rediffmail.com
Website : www.sharpmultinational.com

प्रारंभिक भारत : मौर्योत्तर कालखंड ते राष्ट्रकूट

F. Y. B. A. (Sem. - II)

इतिहास

# प्रारंभिक भारत : उत्तर - मौर्यकाळ ते राष्ट्रकूट काळ

## F. Y. B. A. (Sem. - II)

Dr. Sunil Khilari     Dr. Rajendra N. Raskar

Choice Based Credit System (CBCS)

**SUCCESS PUBLICATIONS**

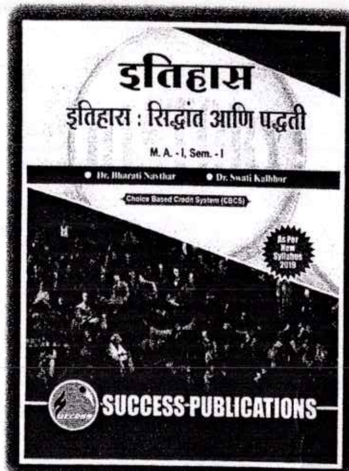


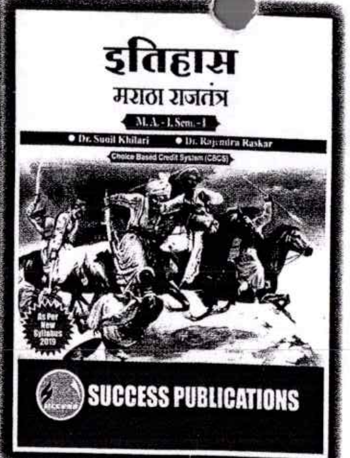


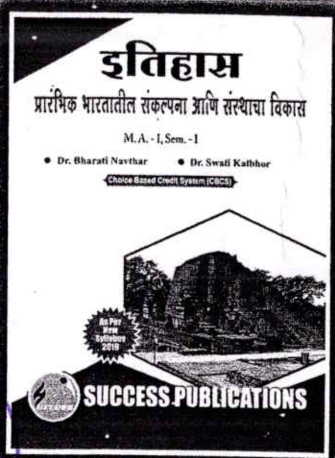


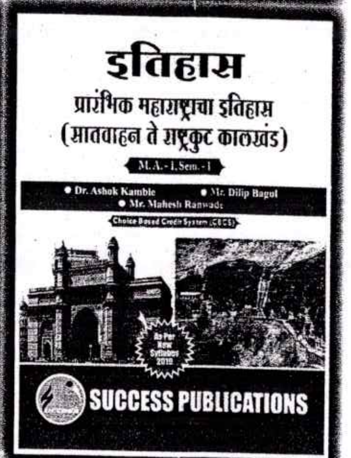


Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh

**All Semesters Available**

ISBN : 978-93-89529-20-3

PT-3180

SUCCESS PUBLICATIONS

*Address* : Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth, Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Theatre, Pune - 30.
Ph. No. 24433374, 24434662, 64011289, Mobile : 9325315464
E-mail : sharpgroup31@rediffmail.com
Website : www.sharpmultinational.com

# इतिहास

## मराठा राजतंत्र

M. A. - I, Sem. - I

● Dr. Sunil Khilari ● Dr. Rajendra Raskar

Choice Based Credit System (CBCS)

SUCCESS PUBLICATIONS

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या जून २०१९ पासून सुरू झालेल्या एम. ए. च्या
इतिहास (मराठा राजतंत्र - HS-C3)
या विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी व इतर विद्यापीठांच्या संबंधित अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त पुस्तक

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

# इतिहास

## मराठा राजतंत्र (HS-C3)

## M. A. - I (Sem. - I)

**Dr. Sunil Khilari**
(M.A., M.Phil., Ph.D.)
R.B. Narayanrao Boravke College, Shrirampur, Ahmednagar.

**Dr. Rajendra N. Raskar**
(M.A., B.Ed., Ph.D.)
Maharaja Jivajirao Shinde Mahavidyalaya, Shrigonda, Ahmednagar.

२०१९

किंमत रु. १८५/-

SUCCESS PUBLICATIONS

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67

प्रकाशक :
डॉ. राजेश पाटणे
सक्सेस पब्लिकेशन्स
राधाकृष्ण अपार्टमेंट, ५३५ शनिवार पेठ,
आप्पा बळवंत चौक, प्रभात टॉकिज समोर, पुणे ४११ ०३०
फोन नं : ०२०-२४४३४६६२
मोबा. - ९३२५३१५४६४

© प्रकाशकाधिन

मुद्रक :
सक्सेस पब्लिकेशन्स
स. न. ३०/२७, लक्ष्मी इंडस्ट्रियल इस्टेट
प्रभात न्यूज पेपर जवळ, धायरी, पुणे : ४११ ०४१
मोबा. ९०२८२११७५१

आवृत्ती
२०१९

संपादक
श्री. वाल्मिक गायकवाड

अक्षरजुळणी :
वर्षा लोखंडे

मुखपृष्ठ :
सौ. अपर्णा माळी

**ISBN NO. - 978-93-89529-20-3**

*No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.*
*Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. Inspite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.*

# प्रस्तावना

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या एम.ए. या शैक्षणिक वर्षासाठीच्या अभ्यासक्रमात या वर्षापासून सुधारणा करण्यात आली आहे. इतिहास (मराठा राजतंत्र - HS-C3) या पेपरच्या अभ्यासक्रमात करण्यात आलेल्या सुधारणांची जून २०१९ पासून अंमलबजावणी होत आहे. या सुधारित अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त असलेले पुस्तक आपल्या हाती देताना विशेष आनंद होत आहे. प्रस्तुत पुस्तकात मराठा राजतंत्रातील महत्त्वपूर्ण पैलूंवर सविस्तरपणे प्रकाश टाकण्यात आला आहे. त्यामुळे या पुस्तकाचे स्वागत विद्यार्थी व प्राध्यापक करतील हा विश्वास आहे.

'मराठा राजतंत्र' या पुस्तकाच्या सुरूवातीला मराठी राजतंत्राची संकल्पना स्पष्ट करण्यात आली आहे. मराठाकालीन इतिहासाविषयी माहिती पुरविणाऱ्या इतिहास लेखन साधनांचा आढावा घेण्यात आला आहे. मराठा राज्यव्यवस्थेची उभारणी व स्वरूप याबाबत उपयुक्त माहिती हे पुस्तक पुरविते. मराठाकालीन प्रशासन व्यवस्था, न्यायव्यवस्था व लष्कर व्यवस्था यांची तपशीलवार माहिती या पुस्तकात देण्यात आली आहे. मराठाकालीन प्रमुख राजकीय व सामाजिक सत्ताकेंद्रांचा आढावा पुस्तकाद्वारे घेण्यात आला आहे. एकूणच मराठा राजतंत्रातील राजकीय, प्रशासकीय व्यवस्थेची सर्वांगीण माहिती पुरविणारे हे एक वेगळ्या शैलीचे पुस्तक आहे.

पुस्तक लेखनासाठी अनेक संदर्भ ग्रंथांची मदत झाली. पुस्तक लेखनाच्या बाबतीत महाविद्यालयाचे प्राचार्य, व्यवस्थापन सदस्य, सहकारी प्राध्यापक व प्राध्यापकेतर कर्मचारी, अभ्यासमंडळ सदस्य, विविध ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल, विविध महाविद्यालयातील प्राध्यापक मित्र यांचे सहकार्य व प्रोत्साहन मिळाले. संदर्भ ग्रंथांच्या लेखकांसहीत इतर सर्वांविषयी आम्ही कृतज्ञता व्यक्त करतो. तसेच पुस्तकाचे प्रकाशक डॉ. राजेश पाटणे व सौ. विद्या पाटणे आणि सक्सेस पब्लिकेशन मधील कर्मचारी वर्ग यांच्याविषयी देखील आम्ही कृतज्ञता व्यक्त करतो.

*With best wishes.*

*By Author*

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune 67 *

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Aundh, Pune-67 ★

# Syllabus

## M. A. - I (Sem. - I) HISTORY

## Maratha Polity (HS-C3)

| Unit | Contents |
|---|---|
| 1. | Defining the term 'Maratha Polity' |
| 2. | **Nature of Sources: Perceptions, Limitations, Range**<br>**a)** Literary     **b)** Foreign<br>**c)** Archival     **d)** Miscellaneous |
| 3. | **3. Maratha State**<br>**a)** Formation of the Maratha State<br>**b)** Nature |
| 4. | **4. Administrative Structure**<br>**a)** Administrative Structure of the Deccani Kingdoms: a brief survey<br>**b)** *Principles underlying Maratha Administration*<br>**c)** Central: the institution of kingship, theory, problem of legitimacy, Ashta Pradhan Mandal<br>**d)** Provincial and Village: administrative units<br>**e)** Fiscal administration: Public income and expenditure<br>**f)** Military System: forts, infantry, cavalry, navy |
| | **5. Socio-Political Power Structure**<br>**a)** Religion     **b)** Caste<br>**c)** Gota     **d)** Watan |
| | **6. Administration of Justice**<br>**a)** Sources of law<br>**b)** Judicial structure – central, provincial<br>**c)** Judicial institutions – political, traditional<br>**d)** Crime and punishment – police |

# ❖ अनुक्रमणिका ❖


| | | |
|---|---|---|
| १. | मराठा राजतंत्राची संकल्पना | १.१ ते १.११ |
| | ▷ १.१ मराठा राजतंत्राची संकल्पना<br>▷ १.२ मराठा राजतंत्राची वैशिष्टये/स्वरूप<br>▷ १.३ मराठा राजतंत्राची घराणी | |
| २. | इतिहास साधनांचे स्वरूप<br>▷ २.१ वाङ्मयीन साधने<br>▷ २.२ परकीय साधने<br>▷ २.३ पुरातत्वीय साधने<br>▷ २.४ संर्कीण साधने<br>▷ २.५ इतिहास साधनांची श्रेणी व मर्यादा | २.१ ते २.२० |
| ३. | मराठा राज्य<br>▷ ३.१ मराठा राज्याची उभारणी<br>▷ ३.२ मराठा राज्याचे स्वरूप | ३.१ ते ३.१२ |
| ४. | प्रशासकीय संरचना<br>▷ ४.१ दक्षिणेकडील राज्यांच्या प्रशासनाची संरचना<br>▷ ४.२ मराठा राजतंत्राची तत्वे<br>▷ ४.३ केंद्रीय प्रशासन | ४.१ ते ४.५८ |


Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune

| | | |
|---|---|---|
| | ▷ ४.४ प्रांतिक प्रशासन | |
| | ▷ ४.५ ग्राम प्रशासन | |
| | ▷ ४.६ राजकोषीय प्रशासन – सार्वजनिक उत्पन्न | |
| | ▷ ४.७ राजकोषीय प्रशासन – सार्वजनिक खर्च | |
| | ▷ ४.८ लष्कर व्यवस्था | |
| ५. | सामाजिक–राजकीय सत्ता संरचना | ५.१ ते ५.१७ |
| | ▷ ५.१ धार्मिक संरचना | |
| | ▷ ५.२ जात संरचना | |
| | ▷ ५.३ वतन | |
| | ▷ ५.४ गोतसभा | |
| ६. | न्यायप्रशासन | ६.१ ते ६.२१ |
| | ▷ ६.१ कायद्याचे स्त्रोत | |
| | ▷ ६.२ न्यायिक संरचना | |
| | ▷ ६.३ राजकीय न्यायिक संस्था | |
| | ▷ ६.४ परंपरागत न्यायिक संस्था | |
| | ▷ ६.५ न्यायिक प्रक्रिया | |
| | ▷ ६.६ गुन्हा आणि शिक्षा | |
| | ▷ ६.७ पोलिस व्यवस्था | |


Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

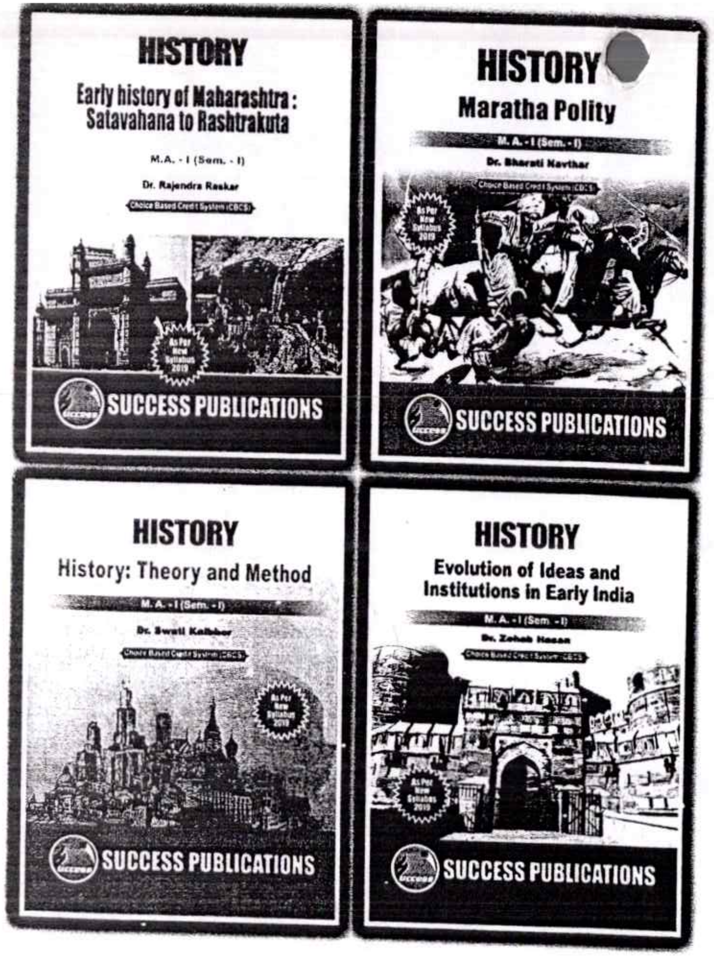


**All Semesters Available**

ISBN : 978-93-89529-33-3

PT-3164

**SUCCESS PUBLICATIONS**

*Address* : Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth, Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Theatre, Pune - 30.
Ph. No. 24434662, Mobile : 9325315464
E-mail : sharpgroup31@rediffmail.com
Website : www.sharpmultinational.com

# HISTORY

# Early History of Maharashtra : Satavahana to Rashtrakuta

**M.A. - I (Sem. - I)**

Dr. Rajendra Raskar

Choice Based Credit System (CBCS)

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

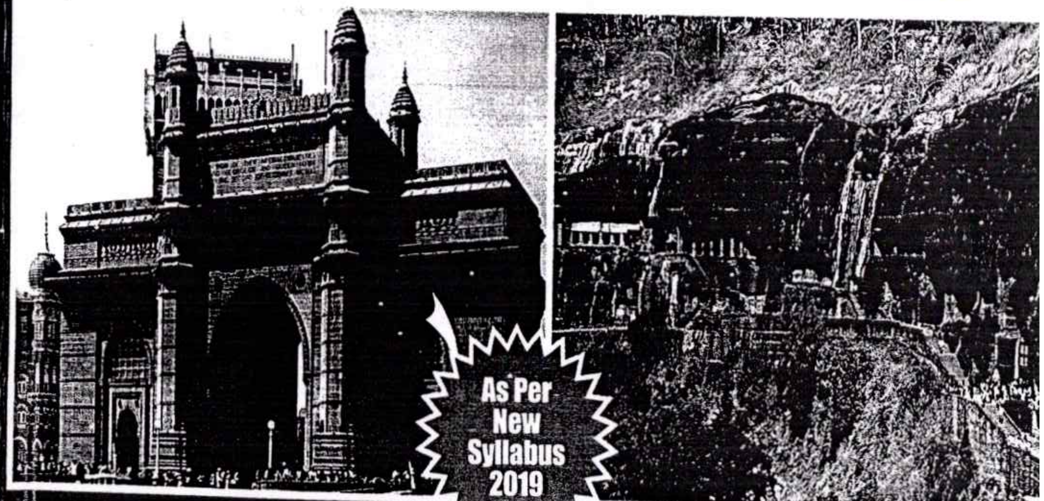

As Per New Syllabus 2019

SUCCESS PUBLICATIONS

This Text Book is useful for Savitribai Phule Pune University and other Universities of Maharashtra as well as Competitive Exams.

# History

## Early History of Maharashtra : Satavahana to Rashtrakuta

## (HS: 02)

## M.A. – I, Sem. - I


**Dr. Rajendra N. Raskar**

(M.A., B.Ed., Ph.D.)

Maharaja Jivajirao Shinde Mahavidyalaya, Shrigonda, Ahmednagar.



2019

Price : 115/-

SUCCESS PUBLICATIONS

*Published by*
*Dr. Rajesh M. Patne*
**Success Publications**
Radha Krishna Apartment, 535, Shaniwar Peth,
Appa Balwant Chowk, Opp. Prabhat Talkies, Pune - 411 030.
Ph. 24434662, Mobile: 9325315464.

*Copyrights*
With the Publishers

*Printed at*
**Success Publications**
S.No. 30/27, Laxmi Industrial Estate, Near Prabhat News Paper,
Dhayari, Pune-41.Mobile : 9028211751

*Edition*
2019

*Edited By*
Mr. Valmik Gaikwad

*Typesetting, Layout*
Mrs. Sarita Jadhav

*Cover Designing*
Mrs. Aparna Mali

***ISBN NO. – 978-93-89529-33-3***

*No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.*
*Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. Inspite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.*

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67

# Preface

*It is a matter of great pleasure for us to present this book to our esteemed readers. This book has been designed as standard text on 'Early History of Maharashtra – Satavahana to Rashtrakuta ' for M. A. (History) (Sem. - I).*

*This book comprehensively covers the entire syllabus of M. A. (History) Course of Savitribai Phule Pune University effective from 2019 onwards. It has been written to meet the requirements of students of M. A. (History). Some of the special features of the book are as follows:*

1. *Full coverage of the revised syllabus of M. A. (History).*
2. *Chapter outline at the beginning of each chapter to give a bird's eye view of the topics covered in the chapter.*
3. *Point wise explanation of each topic in the chapter.*
4. *Topics are logically arranged in numbered paragraphs exactly according to the modified syllabus.*
5. *Proposed questions at the end of each chapter.*
6. *Extensive use of diagrams, tables and various forms to give visual view of key concepts and techniques.*
7. *Conversational, lucid and simple language.*

*Every effort has been made to provide the readers with most up-to-date and authentic material on the subject.*

*We are very grateful to our publisher Mrs. and Mr. Rajesh Patne who have rendered all possible assistance in bringing out this book. We wish to acknowledge our deep gratitude to staff who have assisted and helped us in preparing this book. We will consider our efforts amply rewarded in case the book proves useful to the students and teachers of the subject.*

*Suggestions of readers are welcome and shall be acknowledged with gratitude.*

***With best wishes.***

***By Authors***

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

# Syllabus

## M. A. History (Sem. - I)

## Early History of Maharashtra – Satavahana to Rashtrakuta

## (HS: O2)

| Unit No. | Topic |
|---|---|
| 1 | **Sources**<br>**a)** Archaeological<br>**b)** Literary<br>**c)** Numismatic and Epigraphic |
| 2 | **Satavahana Dynasty**<br>**a)** Reconstructing the political history of the Satavahanas<br>**b)** Society and economy under the Satavahanas<br>**c)** Religious practices – beginnings of land grants<br>**d)** Cultural legacy |
| 3 | **The Chalukyas**<br>**a)** Brief political history<br>**b)** Society and economy<br>**c)** Mobility and migration<br>**d)** Developments in Art and Architecture |
| 4 | **The Rashtrakutas**<br>**a)** Brief political history<br>**b)** Society and economy<br>**c)** Religious practices<br>**d)** Art and Architecture |

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

# INDEX

## M. A. History (Sem. - I)

## Early History of Maharashtra – Satavahana to Rashtrakuta

## (HS: O2)


| Unit | Topic | Page No. |
|---|---|---|
| 1 | **Source** | 1.1 to 1.21 |
| | 1.1 Archaeological Sources<br>1.2 Literary Sources<br>1.3 Numismatic Source<br>1.4 Epigraphic Sources | |
| 2 | **Satavahana Dynasty** | 2.1 to 2.10 |
| | 2.1 Political History of the Satavahana<br>2.2 Social Conditions under the Satavahanas<br>2.3 Economical Conditions under the Satavahanas<br>2.4 Religious Practices<br>2.5 Cultural Legacy | |
| 3 | **The Chalukyas** | 3.1 to 3.39 |
| | 3.1 Political History of the Chalukyas<br>3.2 Society and Economy under Chalukyas<br>3.3 Mobility and Migration<br>3.4 Development in Arts and Architecture<br>3.5 Decline of the Dynasty | |
| 4 | **The Rashtrakutas** | 4.1 to 4.16 |
| | 4.1 Political History of Rashtrakutas<br>4.2 Administration under Rashtrakuta<br>4.3 Society and Economy under Rashtrakutas<br>4.4 Religious Practices<br>4.5 Arts and Architecture under Rashtrakutas | |

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67

# इतिहास

## (मराठाकालीन सामाजिक-आर्थिक इतिहास)

**M.A. - I, Sem. - II**

● Dr. Sunil Khilari ● Dr. Rajendra Raskar

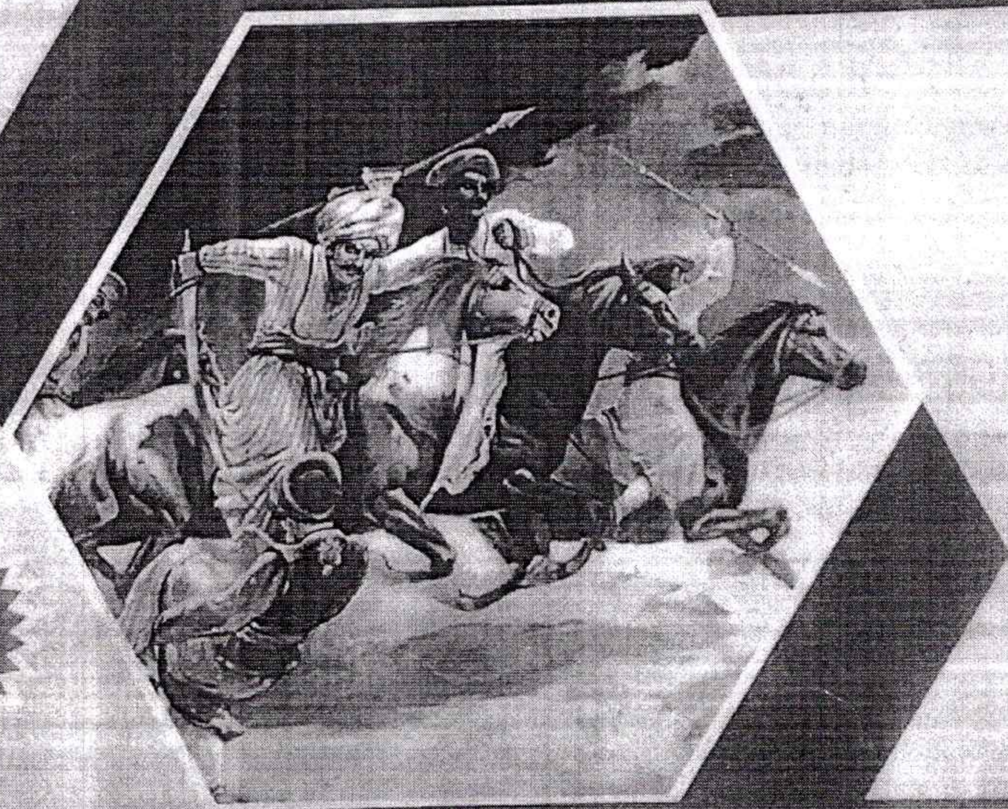

As Per New Syllabus 2019

SUCCESS PUBLICATIONS

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या जून २०१९ पासून सुरू झालेल्या एम. ए. च्या इतिहास (मराठाकालीन सामाजिक-आर्थिक इतिहास - HS-C6) या विषयाच्या अभ्यासक्रमासाठी व इतर विद्यापीठांच्या संबंधित अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त पुस्तक

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

# इतिहास
# (मराठाकालीन सामाजिक-आर्थिक इतिहास)

## (HS-C6)

## M.A. (Sem. - II)

**Dr. Sunil Khilari**
(M.A., M.Phil., Ph.D.)
R.B. Narayanrao Boravke College, Shrirampur, Ahmednagar.

**Dr. Rajendra N. Raskar**
(M.A., B.Ed., Ph.D.)
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalay, Aundh, Pune.

२०१९

किंमत रु. १७०/-

SUCCESS PUBLICATIONS

प्रकाशक :
डॉ. राजेश पाटणे
सक्सेस पब्लिकेशन्स
राधाकृष्ण अपार्टमेंट, ५३५ शनिवार पेठ,
आप्पा बळवंत चौक, प्रभात टॉकिज समोर, पुणे ४११ ०३०
फोन नं : ०२०-२४४३४६६२
मोबा. - ९३२५३१५४६४

© प्रकाशकाधिन

मुद्रक :
सक्सेस पब्लिकेशन्स
स. न. ३०/२७, लक्ष्मी इंडस्ट्रियल इस्टेट
प्रभात न्यूज पेपर जवळ, धायरी, पुणे : ४११ ०४१
मोबा. ९०२८२११७५१

आवृत्ती
२०१९

संपादक
श्री. वाल्मिक गायकवाड

अक्षरजुळणी :
वर्षा लोखंडे

मुखपृष्ठ :
वर्षा लोखंडे

**ISBN NO. - 978-93-89739-43-5**

*No part of this book may be reproduced or copied in any form or by any means [graphic, electronic or mechanical, including photocopying, recording, taping, or information retrieval systems] or reproduced on any disc, tape, perforated media or other information storage device, etc., without the written permission of the publishers.*
*Every effort has been made to avoid errors or omissions in this book. Inspite of this errors may creep in. Any mistake, error or discrepancy noted may be brought to our Notice which shall be taken care of in the next edition. It is Notified that publisher shall not be responsible for any damage or loss of action to anyone of any kind in any manner, therefrom. It is suggested to all the readers, always refer original references wherever necessary.*

# प्रस्तावना

सावित्रीबाई फुले पुणे विद्यापीठाच्या एम.ए. या शैक्षणिक वर्षासाठीच्या अभ्यासक्रमात या वर्षापासून सुधारणा करण्यात आली आहे. इतिहास (मराठाकालीन सामाजिक-आर्थिक इतिहास) (HS-C6) या पेपरच्या अभ्यासक्रमात करण्यात आलेल्या सुधारणांची जून २०१९ पासून अंमलबजावणी होत आहे. या सुधारित अभ्यासक्रमासाठी उपयुक्त असलेले पुस्तक आपल्या हाती देताना विशेष आनंद होत आहे. प्रस्तुत पुस्तकात मराठाकालीन सामाजिक-आर्थिक इतिहासाबाबत महत्त्वपूर्ण विवचेन करण्यात आले आहे. त्यामुळे या पुस्तकाचे स्वागत विद्यार्थी व प्राध्यापक करतील हा विश्वास आहे.

पुस्तकाच्या सुरूवातीस सामाजिक इतिहास आणि आर्थिक इतिहास या संकल्पनांचा सविस्तरपणे आढावा घेण्यात आला आहे. मराठाकालीन इतिहासाची माहिती जाणून घेत असताना त्यासंबंधीच्या विविध स्त्रोत साधनांचे अध्ययन करणे आवश्यक आहे. त्यामुळे मराठाकालीन इतिहास लेखन साधनांचा आढावा घेण्यात आला आहे. मराठाकालीन सामाजिक जीवनाची जडण-घडण योग्य प्रकारे घडून आलेली दिसते. त्यामुळे याकाळातील विविध समुदाय, सामाजिक गतिशीलता व स्तरीकरण, विविध सामाजिक संस्था, सण-समारंभ आणि शिक्षणसंस्था याबाबत स्पष्टीकरण देण्यात आले आहे. मराठाकालीन कृषी व्यवस्थेचा आकृतीबंध जाणून घेण्यात आला आहे. तसेच तत्कालीन उद्योग आणि व्यापराबाबत विवेचन करण्यात आले आहे. मराठाकालीन चलनव्यवस्था आणि अधिकोष पद्धती याबाबत माहिती देण्यात आली आहे. एकूणच मराठाकालीन सामाजिक-आर्थिक इतिहासाची मिमांसा करणारे हे एक उपयुक्त पुस्तक आहे.

पुस्तक लेखनासाठी अनेक संदर्भ ग्रंथांची मदत झाली. पुस्तक लेखनाच्या बाबतीत महाविद्यालयाचे प्राचार्य, व्यवस्थापन सदस्य, सहकारी प्राध्यापक व प्राध्यापकेतर कर्मचारी, अभ्यासमंडळ सदस्य, विविध ग्रंथालयाचे ग्रंथपाल, विविध महाविद्यालयातील प्राध्यापक मित्र यांचे सहकार्य व प्रोत्साहन मिळाले. संदर्भ ग्रंथांच्या लेखकांसहीत इतर सर्वांविषयी आम्ही कृतज्ञता व्यक्त करतो. तसेच पुस्तकाचे प्रकाशक डॉ. राजेश पाटणे व सौ. विद्या पाटणे आणि सक्सेस पब्लिकेशन मधील कर्मचारी वर्ग यांच्याविषयी देखील आम्ही कृतज्ञता व्यक्त करतो.

*With best wishes.*

*By Author*

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

# Syllabus

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

## M. A. (Sem. - II) HISTORY

## Socio-Economic History of the Marathas (HS-C6)

| Unit | Contents |
|---|---|
| 1. | **Defining socio-economic history** |
| 2. | **Sources: Perceptions, Limitations, Range**<br>a) Literary<br>b) Foreign<br>c) Archival<br>d) Miscellaneous |
| 3. | **Social institutions**<br>a) Village community<br>b) Social stratification and mobility<br>c) Caste and community<br>d) Marriage and family<br>e) Fares and festivals<br>f) Education |
| 4. | **Agrarian System**<br>a) Types of land<br>b) Assessment of land<br>c) Methods of land revenue collection |
| 5. | **Trade, Industries and handicraft**<br>a) Centres of trade<br>b) Trade routes<br>c) Major and minor industries<br>d) Types of coins<br>e) Banking houses |

# HISTORY

# Nature of Dalit Movement in Maharashtra

## M.A. - I (Sem. - II)

Dr. Rajendra Raskar

Choice Based Credit System (CBCS)

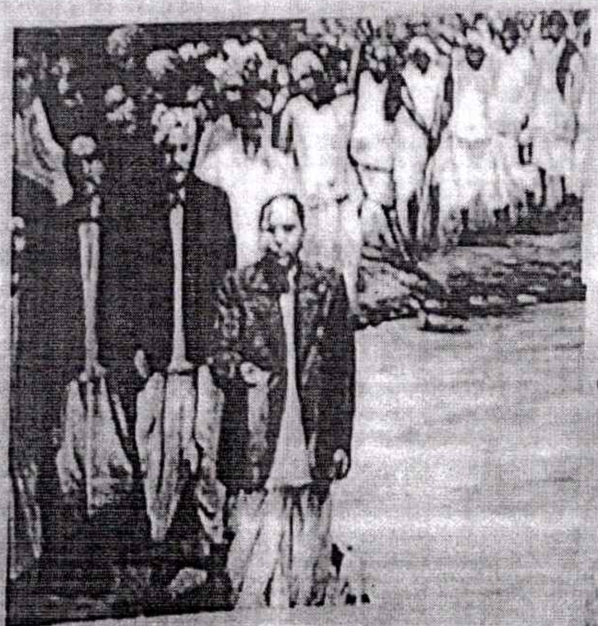

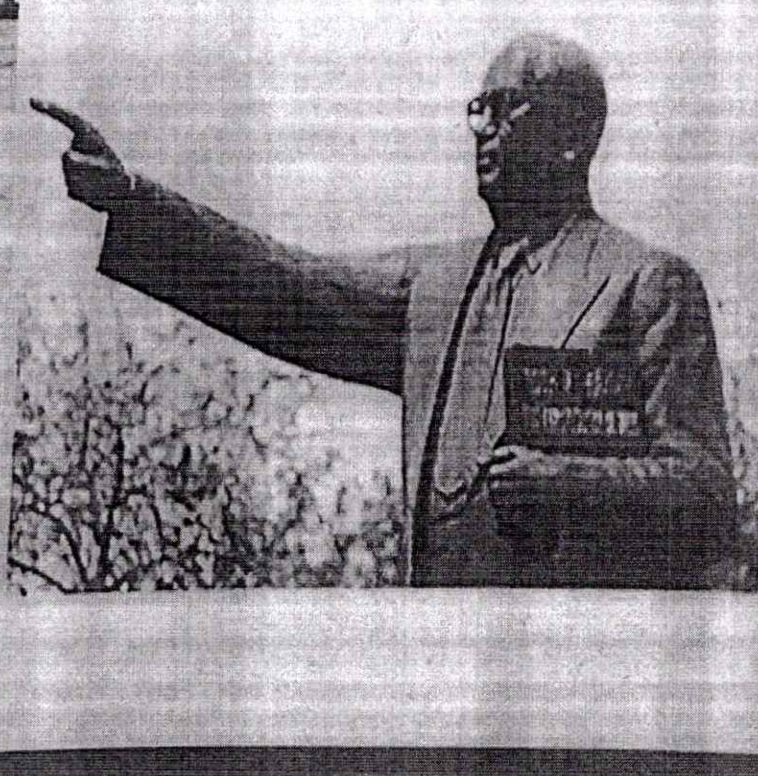

SUCCESS PUBLICATIONS

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

# Chapters

# in

# Books

Prin.Dr. Shivaling Menkudale

Marathi

Book is in Marathi followed Information is in Marathi

16

२२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

# देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान

भाग १

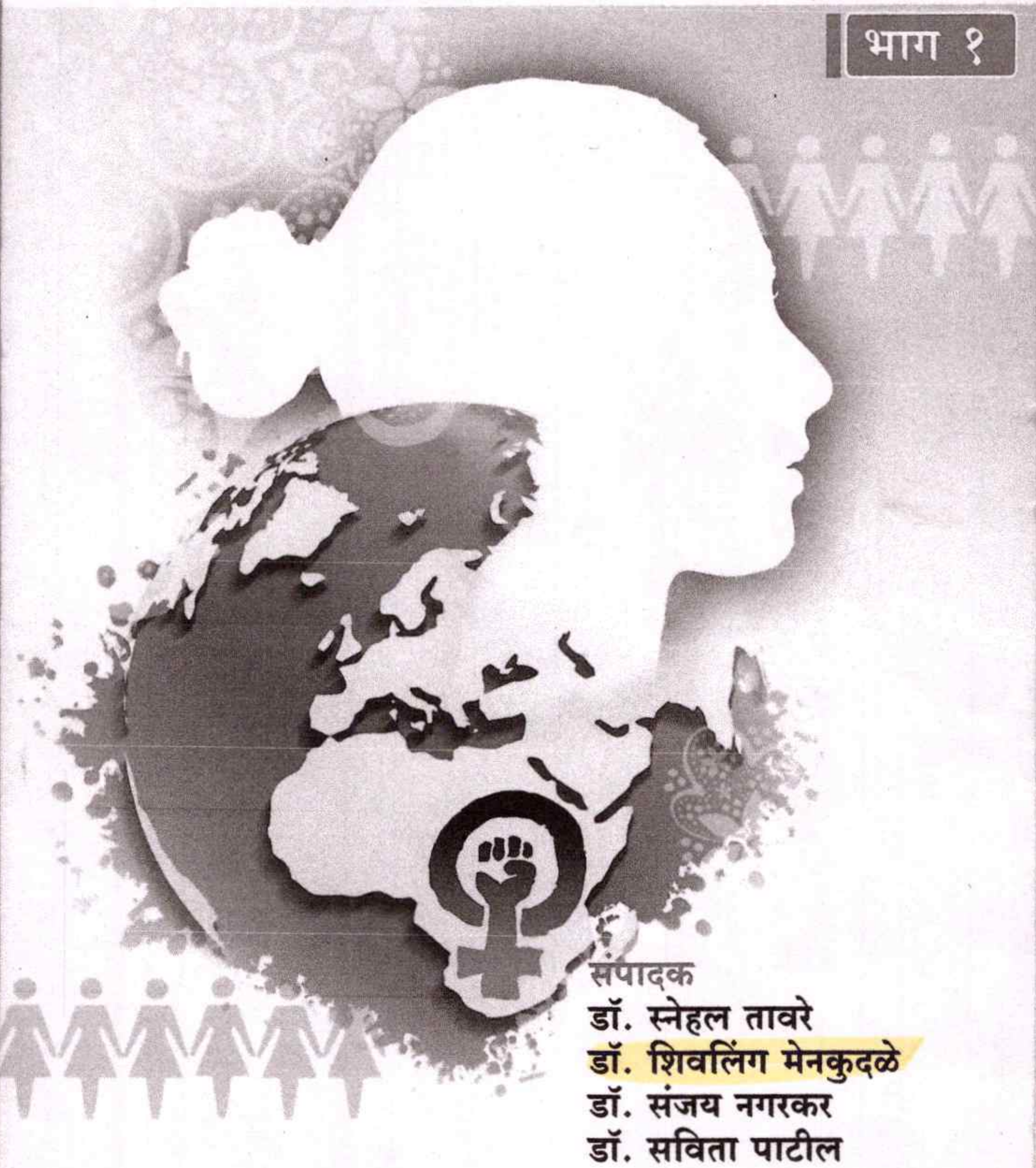

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
डॉ. संजय नगरकर
डॉ. सविता पाटील

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67.

ॐ स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १२९०

ॐ देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदा

भाग - १

(समीक्षा - संदर्भ)

ॐ प्रकाशक आणि मुद्रक

डॉ. एल.व्ही. तावरे

स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ,

महात्मा फुले सभागृहामागे, पुणे ४११ ०३०

स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ /२४४ ३६ ९६१

भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१/९०७५०८१८८८

ई मेल : snehaltawre@gmail.com

ॐ मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे



ॐ © S.R.I.



ॐ प्रथमावृत्ती : १५ डिसेंबर २०१९

२२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद,

ॐ अक्षरजुळणी : सुनीता पारनेरकर, पुणे

ॐ मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटिंग प्रेस, पुणे

ॐ ISBN 978-93-87628-75-5

ॐ पृष्ठसंख्या : १९४

ॐ मूल्य : ₹ २५०

$ 3



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

# अनुक्रमणिका
## भाग - १


| | | |
|---|---|---|
| ● संपादकीय | - डॉ.स्नेहल तावरे<br>- डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे<br>- डॉ. संजय नगरकर<br>- डॉ. सविता पाटील | .. ९ |
| १. कस्तुरबा गांधी | - डॉ. नीला पांढरे | ..११ |
| २. सेवाव्रती माता - कांता | - डॉ. न. म. जोशी | ..१५ |
| ३. स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी | - डॉ.प्र.चिं.शेजवलकर | ..१९ |
| ४. लतिकाताई गोऱ्हे : आमच्या परिवाराची शक्ती व भक्ती | - डॉ. नीलम गोऱ्हे | ..२३ |
| ५. पवार कुटुंबीयांचा आधारवड : बाई | - मीनाताई जगधने | ..२७ |
| ६. नावीन्याचा ध्यास घेतलेली प्रयोगशील बहीण : मीना | - मीनलताई सासने | ..३१ |
| ७. उद्गार - स्त्री कर्तृत्वाचा | - स्वाती पाटणकर | ..३५ |
| ८. अंजाले कुपेन : एक बंडखोर व्यक्तिमत्त्व | - डॉ. मधुमती कुंजल (मॉरिशस) | ..३९ |
| ९. कर्तृत्वाचा अखंड नंदादीप : रयत माउली सौ. लक्ष्मीबाई पाटील | - डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे | ..४३ |
| १०. मराठी भाषाप्रेमी प्रकाशक - डॉ. स्नेहल तावरे | - डॉ. अशोक शिंदे | ..४७ |



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

# कर्तृत्वाचा अखंड नंदादीप : रयत माउली सौ. लक्ष्मीबाई पाटील

- डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे

महाराष्ट्रातील बहुजन समाजात राहणाऱ्या सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनात असलेली अंधश्रद्धा, धर्मभोळेपणा, रुढी, परंपरा यांना छेद देवून सर्वसामान्य माणसाच्या जीवनात ज्ञानाचा प्रकाश निर्माण करण्याचे असामान्य कार्य पद्मभूषण डॉ. कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी केले. शिक्षण हेच समाज परिवर्तनाचे एकमेव आणि प्रभावी साधन आहे हे त्यांनी अचूक ओळखले होते आणि म्हणून कर्मवीरांनी महाराष्ट्राच्या ग्रामीण भागात, डोंगर दऱ्यात शिक्षणाचे जाळे निर्माण केले. त्यांच्या या कार्याला तेवढयाच समर्थपणे आणि निस्सिम त्यागी वृत्तीने साथ देऊन बहुजनांच्या शिक्षणाचा हा ज्ञानयज्ञ अधिक सक्षमपणे पुढे नेण्यासाठी साथ देण्याचे महान कार्य रयत माउली सौ. लक्ष्मीबाई पाटील यांनी केले. आज महाराष्ट्र सामाजिक, शैक्षणिक आणि सांस्कृतिकदृष्ट्या संपूर्ण देशात अग्रेसर मानला जातो. त्याचे मूळ कर्मवीरांच्या आणि लक्ष्मीबाई पाटील यांच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक कार्यामध्ये आहे असे म्हटले तर ते वावगे ठरत नाही.

पूर्वाश्रमीच्या आदाक्का असलेल्या लक्ष्मीबाईनी कर्मवीरांच्या जीवनात लक्ष्मीच्या रूपाने प्रवेश केला आणि गोरगरीब समाजाच्या चंद्रमौळी झोपडीत सरस्वतीचा झंकार निर्माण झाला. जैन धर्माच्या संस्कारामुळे कुंभोजच्या माहेरवाशीन असलेल्या लक्ष्मीबाई पूजाअर्चा, धर्माचरण, पारंपरिक विचारधारा यांवर श्रद्धा ठेवणाऱ्या होत्या. कर्मवीरांच्याबरोबर विवाह झाल्यानंतर लक्ष्मीबाई सातारा येथे आल्या. शाहू बोर्डिंग असणारी सर्व जाती धर्माची मुले पाहिल्यानंतर त्यांना सुरुवातीला या मुलांमध्ये मिसळणे अवघड वाटू लागले. मात्र हळूहळू त्या मुलांच्यामध्ये असणारा निर्व्याज्य जिव्हाळा, एकत्रित राहण्याची मनोवृत्ती आणि कर्मवीर भाऊराव पाटील यांच्यावर असणारी नितांत श्रद्धा पाहिल्यानंतर त्या या वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांच्यामध्ये मिसळू लागल्या आणि पाहता पाहता या मुलांच्या त्या कधी वहिनी झाल्या हे त्यांनाही कळाले नाही. कर्मवीर अण्णा वसतिगृहातील मुलांच्यासाठी देणगी किंवा धान्य गोळा करण्यासाठी फिरतीवर असत. तेव्हा 'वसतिगृहाची सर्व व्यवस्था पाहावी लागे. वहिनी सर्व मुलांच्या

माता झाल्या होत्या. कोणाला गूळ खोबरे देणार. कोणाला भाजलेले शेंगदाणे देणार. कोणाला दुसरे खाण्यासारखे काही देणार. परंतु दोघे एकत्र असताना देणार नाहीत. प्रत्येकाला वाटायचे वहिनींचे प्रेम आपल्यावरच आहे. त्याकाळी अनेक जातीचे विद्यार्थी होते. बनसोडे म्हणून महार जातीचा विद्यार्थी होता. तो पाणी आणत असे. अप्पापूरचा खोत भाजी आणत असत. कालेजकालीन नारायणवाडीचा रामभाऊ खोत होता. त्याच्याकडे विद्यार्थ्यांना अभ्यास व प्रगतिपत्रावर सही करण्याचे काम होते. अगदी नैसर्गिकरित्या या सर्व लोकांचे एक कुटुंब बनले होते.'[१] अशा रितीने लक्ष्मीबाई या सर्व मुलांच्या माता झाल्या. यातूनच बहुजन समाजातील मुलांच्याबद्दल असणारा जिव्हाळा दिसून येतो.

२० व्या शतकाच्या पूर्वार्धात महाराष्ट्राच्या सामाजिक आणि शैक्षणिक जीवनात परिवर्तन घडविण्यासाठी डॉ.कर्मवीर अण्णांनी जो ज्ञानाचा यज्ञकुंड प्रज्वलित केला. आजही रयत शिक्षण संस्था समाजाच्या तळागाळातील मुलांच्या शैक्षणिक उत्थानाचे काम अत्यंत व्रतस्थ भावनेने करीत आहे. याच्यामागे ती. अण्णा आणि रयत माउली सौ.लक्ष्मीबाई पाटील यांच्या विचारांची भक्कम बैठक आहे. म्हणूनच अण्णांनी उभारलेल्या शैक्षणिक यज्ञकुंडात समीधारूपी समर्पित जीवन जगण्याचे महान कार्य रयत माउली सौ. लक्ष्मीबाईनी केले.

कर्मवीरांनी महाराष्ट्रातील सामान्यातील सामान्य मुलांच्या शिक्षणाचा प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रारंभी सातारा येथे वसतिगृहाची निर्मिती केली. या वसतिगृहात राहणाऱ्या विविध जातिधर्मांच्या मुलांना एकत्र करून श्रमाच्या मोबदल्यात शिक्षण हा मंत्र त्यांच्यात रूजविला. धनिणीच्या बागेत लावलेल्या या रोपट्याने आज विशाल वटवृक्षाचे रूप धारण केले आहे. कर्मवीरांच्या या शैक्षणिक कार्याने विशाल रूप धारण केले असले तरी या शैक्षणिक कार्याच्या प्रत्येक टप्प्यावर कै.सौ.वहिनींनी समर्थ साथ दिली हे कधीही विसरून चालणार नाही.

वास्तविक लक्ष्मीबाईंचा जन्म ज्या कौटुंबिक वातावरणात झाला होता, ते कुटुंब व्रतवैकल्ये, सोवळे-ओवळे, धर्माचार मानणारे होते. त्याचबरोबर अत्यंत श्रीमंत होते. त्यांच्या विवाहप्रसंगी त्याकाळी ८० ते ९० तोळे सुवर्णालंकार लक्ष्मीबाईच्या अंगावर होते. मात्र त्याचबरोबर सुसंस्कार, प्रगल्भ वैचारिकतेचे लेणेही त्यांना मिळाले होते. कर्मवीरांच्या बरोबर विवाह झाल्यानंतर आणि धनिनीच्या बागेत सर्व जातिधर्मांच्या मुलांसोबत राहताना लक्ष्मीबाईंना कळू लागली आणि त्यांच्या कर्मठपणा कमी झाला. त्या सर्व मुलांच्यामध्ये आपलेपणाच्या भावनेने मिसळू लागल्या. मातेच्या हदयाने त्यांच्यावर प्रेम करू लागल्या. येथेच कर्मवीरांच्या शैक्षणिक कार्याला एक दिशा मिळाली. विवाहप्रसंगी भेट म्हणून मिळालेले सर्व सुवर्णालंकार वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांच्या खर्चासाठी एक-एक करून देऊन टाकले.

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

'कर्मण्येवाधिकारस्ते मा फलेषु कदाचन' या महाभारतातील वचनाप्रमाणे निःष्काम कर्म करीत राहणे हा लक्ष्मीबाईंच्या जीवनाचा जणू स्थायी भावच. साधी राहणी आणि उच्च विचार हा जणू त्यांच्या रोमारोमात भिनला होता. साधे लुगडे, चोळी, डोक्यावर पदर, कपाळावर मोठ्या आकाराचे कुंकू, गव्हाळ वर्ण असे लक्ष्मीबाईंचे व्यक्तिमत्त्व पाहिले म्हणजे त्यांच्या ठायी असलेल्या आईच्या ममतेची, मातृत्वाची साक्ष पटते आणि कृतज्ञतेने आपण नतमस्तक होतो. स्वतः अशिक्षित असूनही वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांसाठी, त्यांच्या शिक्षणासाठी त्या झटल्या. समाजाच्या प्रगतीसाठी लक्ष्मीबाईंनी आपले सर्वच देऊन टाकले. आपली वैयक्तिक मते बाजूला ठेवून प्रसंगी सौभाग्य अलंकार मंगळसूत्र गहाण ठेवून अठरापगड जातीतील मुलांच्या जेवणाचा प्रश्न सोडवून आपले जीवन ती. अण्णांच्या शैक्षणिक कार्यास अर्पण केले. म्हणूनच त्या महान समाजसुधारक होत्या. मदर तेरेसा, सावित्रीबाई फुले, सौ.लक्ष्मीबाई पाटील यांनी मानवतावादी दृष्टीने समाजासाठी काम केले. म्हणून आपणास आज समाजात स्त्री साक्षरतेचे प्रमाण वाढलेले दिसते. रयत शिक्षण संस्थेच्या उभारणीमध्ये रयत माउली सौ. वहिनींचा त्याग अवर्णनीय आहे. ती. अण्णांच्या त्यागी वृत्तीला साजेसे समर्पित जीवन लक्ष्मीबाई जगल्या. त्यामुळेच संपूर्ण महाराष्ट्राला त्यांचे कार्य, त्याग प्रेरणादायी आहे. त्यांच्या अकाली निधनाने संपूर्ण महाराष्ट्राची प्रचंड हानी झाली. कारण सौ. वहिनी एक वैचारिकदृष्ट्या समृद्ध, संवेदनशील व सुधारकी वृत्तीच्या होत्या. त्याचबरोबर त्या सहृदयी माता होत्या. वसतिगृहातील प्रत्येक विद्यार्थी हे आपलेच अपत्य आहे. या मातृत्वाच्या भावनेने त्यांनी अण्णांच्या कार्याला साथ दिली.

संस्थेच्या कामानिमित्त कर्मवीर अण्णांना सतत बाहेर फिरावे लागत असे. अशावेळी वसतिगृहाची संपूर्ण जबाबदारी लक्ष्मीबाईनी स्वतःच्या खांद्यावर घेतली. मी तर असे म्हणेन, कर्मवीरांनी रयत शिक्षण संस्थेच्या माध्यमातून महाराष्ट्रात जी शैक्षणिक क्रांती घडविली त्याला जर रयत माउली लक्ष्मीबाईंची साथ नसती तर एवढ्या मोठ्या प्रमाणात हे कार्य उभेच राहू शकले नसते.

रयत शिक्षण संस्थेचे संघटक आणि कर्मवीरांचे चि. आप्पासाहेब पाटील, सौ.वहिनींच्याबद्दल आठवणी सांगताना नेहमी म्हणतात, 'अण्णा संस्थेच्या कामासाठी बाहेरगावी गेले असताना अनेक लोक धनिनीच्या बागेत अण्णांच्या कार्याची माहिती घेण्यासाठी येत असत. गप्पांच्या ओघात आलेले पाहुणे आपणास किती मुले आहेत असे विचारत. तेव्हा लक्ष्मीबाई त्यांना सांगत वसतिगृहात राहणारी सर्व मुले ही माझीच अपत्ये आहेत. सौ. वहिनींनी मी आणि माझ्या भगिनी व वसतिगृहातील विद्यार्थी यांच्यात कधीच दुजाभाव केला नाही. सर्व मुले त्यांना वहिनी म्हणत म्हणून आम्हीही त्यांना वहिनी म्हणू लागलो. सर्व मुले बागेत काम करीत, स्वतः हाताने जेवण तयार करीत. मीही त्यांच्याबरोबर

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67. *

सांगत असतानाच णी
शक्य असेल ते काम करीत असे.'[२] या सर्व आठवणी मुलांच्या जेवणासाठी मंगळसूत्र
अत्तारांनी अफूची गोळी खाल्ल्याचा प्रसंग असो, मिळालेल्या सुवर्ण अलंकारातील
देण्याचा प्रसंग असो, आपल्या विवाहप्रसंगी देण्याचा प्रसंग असो, एवढेच
एक एक अलंकार अण्णांच्या शैक्षणिक कार्यासाठी बांगड्या तिच्याकडून काढून
नव्हे तर मामाने शकुंतलाला केलेल्या सोन्याच्या घेऊन अण्णांना देणाऱ्या सौ.
घेताना तिचे लपून बसणे, तिच्याकडून गोड बोलून आजही त्यांच्या डोळ्यात अश्रू
लक्ष्मीबाईंच्या अशा अनेक आठवणी सांगताना रयत माउली कै. सौ. लक्ष्मीबाईंच्या
उभे राहतात. हे मी अनेकवेळा पाहिले आहे. झाली आहे. ती आजही
निधनाने रयत शिक्षण संस्थेमध्ये जी पोकळी निर्माण
भरून निघाली नाही ही वस्तुस्थिती आहे.

सौ. वहिनींच्या निधनाच्या पूर्वसंध्येचा प्रसंग तर प्रत्येक रयत सेवकांच्या
मनाला चटका लावणारा आहे. अण्णा संस्थेच्या कामासाठी बाहेरगावी गेले
होते. सौ. वहिनी गरोदर होत्या. त्यांना त्रास होऊ लागला तेव्हा तेथे प्रौढ असे
कोणीच नव्हते. शेवटी शेजारी राहत असलेल्या घोरपडे बाईंना बोलावून आणले.
मात्र वहिनींचा त्रास कमी होईना. वहिनींना जणू मृत्यूची चाहूलच लागली होती.
संध्याकाळी अण्णा गावाहून परत आले. वहिनींनी अण्णांना जवळ बोलावून
घेतले आणि मनातील एक भावना बोलून दाखविली. उद्या पाडव्याचा सण
आहे. मुलांना गोडधोड चार घास घाला. वहिनींना जवळच्याच दवाखान्यात
नेण्यात आले. मात्र औषधोपचार सुरू असताना त्यांची प्राणज्योत मालवली.
खऱ्या अर्थाने रयत सेवक आपल्या माउलीच्या मायेपासून पारखा झाला.
ती.अण्णा व सौ.वहिनी यांच्या निर्वाणामुळे संस्थेच्या कार्यात पोकळी निर्माण
झाली आहे. मात्र त्यांच्या उच्च विचारांची भक्कम बैठक रयतला मिळाली आहे.
त्या जोरावरच रयत शिक्षण संस्था बहुजन समाजाच्या उद्धारासाठी, त्यांच्या
उन्नतीसाठी कार्य करते आहे. हे काम अधिकाधिक जोमाने पुढे सुरू ठेवणे, हीच
खऱ्या अर्थाने ती.कर्मवीर अण्णा आणि रयत माउली कै. सौ. लक्ष्मीबाई पाटील
यांना आदरांजली ठरेल असे मला वाटते.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Pune-67

**संदर्भ ग्रंथ -**


१. संपादक शिंदे आर. के. (प्राचार्य) - रयत माउली सौ. लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील, प्रकाशक डॉ.अनिल पाटील, अध्यक्ष कर्मवीर विद्याप्रबोधिनी, द्वितीय आवृत्ती, २०१०, पृ. ४

२. पवार बा.ग. - रयत माउली सौ. लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील, मातृभूमी प्रकाशन, पुणे, प्रथम आवृत्ती, पृ. २१५.

Dr.Ramesh Randive

Political science

17.

२२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

# देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान

भाग १

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
डॉ. संजय नगरकर
डॉ. सविता पाटील

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67

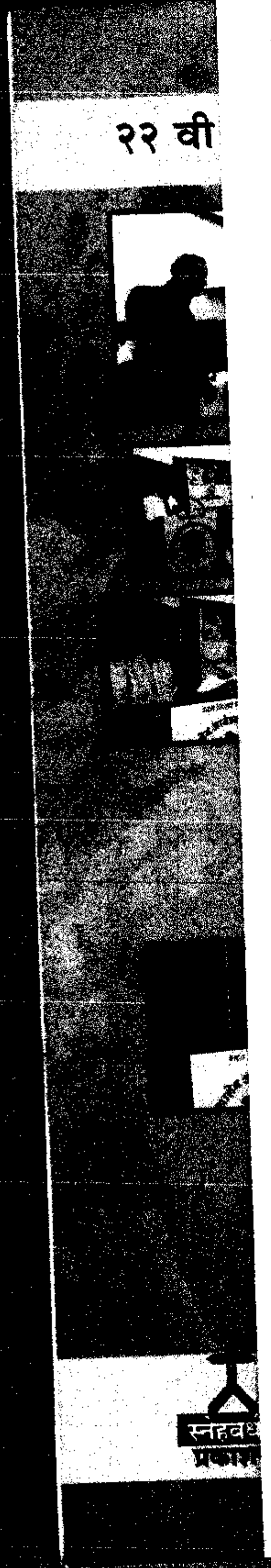



- स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १२९०
- देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योग

  भाग - १

  (समीक्षा - संदर्भ)
- प्रकाशक आणि मुद्रक

  डॉ. एल.व्ही. तावरे

  स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ,

  महात्मा फुले सभागृहामागे, पुणे ४११ ०३०

  स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ /२४४ ३६ ९६१

  भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१/९०७५०८१८८८

  ई मेल : snehaltawre@gmail.com
- मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे


- © S.R. I.


- प्रथमावृत्ती : १५ डिसेंबर २०१९

  २२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिष
- अक्षरजुळणी : सुनीता पारनेरकर, पुणे
- मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटिंग प्रेस, पुणे
- ISBN 978-93-87628-75-5
- पृष्ठसंख्या : १९४

| मूल्य : ₹ २५० |
|---|
| $ 3 |


...basaheb Ambedkar Mahavidy...

११. हिंदू लेडी : फर्स्ट प्रॅक्टिशनर इन डॉक्टरेट : डॉ.रखमाबाई सावे-राऊत - डॉ. संजय नगरकर ..५१
१२. अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाच्या डॉ. लीला गोविलकर - डॉ. स्नेहल तावरे ..५५
१३. ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले कार्य आणि कर्तृत्व - डॉ. पांडुरंग गायकवाड ..५९
१४. अहिल्याबाई होळकर यांचे समाजविकासातील योगदान - डॉ. सोमनाथ दडस ..६३
१५. कल्पना सरोज : एक प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व - डॉ. शुभदा लोंढे ..६७
१६. राष्ट्र उभारणीतील इंदिरा गांधी यांचे योगदान - डॉ.रमेश रणदिवे ..७१
१७. सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य - डॉ. सुनील परदेशी ..७५
१८. मलालाचे जीवन आणि शैक्षणिक विचार - डॉ. सुप्रिया पवार ..७९
१९. ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्यातील योगदान - डॉ. भारती यादव ..८३
२०. 'माई... मायेची माउली, अनाथांची सावली'...सिंधुताई सपकाळ - डॉ. गिरीश चरवड ..८७
२१. सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक योगदान - डॉ. सुहास निंबाळकर ..९१
२२. डॉ. किरण बेदी यांचे जागतिक कर्तृत्व - डॉ.मंगल डोंगरे ..९५
२३. सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान - डॉ. अतुल चौरे ..९९
२४. प्रतिभाताई पाटील : भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती - डॉ. शशी कराळे ..१०३

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

# राष्ट्र उभारणीतील इंदिरा गांधी यांचे योगदान

- डॉ. रमेश झेंडू रणदिवे

इंदिरा गांधी यांचा जन्म १९ नोव्हेंबर १९२७ रोजी अलाहाबाद येथे झाला. त्या सुरुवातीपासून स्वातंत्र्य संग्रामात सक्रिय होत्या. बालपणी त्यांनी 'बाल चरखा संघ' स्थापन केला आणि असहकार चळवळी दरम्यान काँग्रेस पक्षाला मदत करण्याकरिता १९३०मध्ये लहान मुलांच्या साथीने 'वानरसेना' देखील उभी केली होती. इ.स.१९४२ मध्ये त्यांचा फिरोज गांधी यांच्याशी विवाह झाला.त्यांना दोन मुले होती. १९५५ मध्ये त्या काँग्रेस कार्यकारी समिती व केंद्रीय निवडणूक समितीच्या सदस्य झाल्या. १९५८ मध्ये त्यांना काँग्रेसच्या केंद्रीय संसदीय मंडळाच्या सदस्य म्हणून नियुक्त करण्यात आले.त्या आय.सी.सी.च्या 'राष्ट्रीय एकता परिषदेच्या'अध्यक्ष व १९५६ मध्ये 'अखिल भारतीय युवा काँग्रेस' तसेच हे 'आय.सी.सी. महिला विभागाच्या' अध्यक्ष बनल्या. १९५९ ते १९६० या वर्षात या 'राष्ट्रीय काँग्रेसच्या' अध्यक्ष होत्या. जानेवारी १९७८ मध्ये त्यांनी पुन्हा हे पद स्वीकारले. १९६४ ते १९६६ दरम्यान त्या 'माहिती व प्रसारण' मंत्री होत्या. मात्र लाल बहादूर शास्त्री यांच्या निधानानंतर २४ जानेवारी १९६६ रोजी पंतप्रधान झाल्या व मार्च १९६६ पर्यंत या पदावर होत्या १४ जानेवारी १९८० मध्ये त्या पुन्हा पंतप्रधान झाल्या. इंदिरा गांधी पंतप्रधान असताना एखाद्या अनुभवी, सराईत राजकारण्याप्रमाणे त्यांनी देशाचा कारभार चालवला. त्यांनी दहा कलमी कार्यक्रम आखला होता. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, जनरल इन्शुरन्स व्यवसाय सरकारच्या नियंत्रणाखाली आणले. वस्तुंची आयात-निर्यात सरकारच्या जास्तीत जास्त अधिकारात घेणे. संपूर्ण धान्य व्यापार सरकारमार्फत करण्याची तरतूद, सहकारी संस्थांचा शक्य तेवढा विस्तार, मक्तेदारी व मध्यस्थांचे उच्चाटन, निवारा, आरोग्य, शिक्षण, अन्न, वस्त्र या समाजाच्या किमान गरजा भागवण्याची व्यवस्था केली. शहरातील अफाट किंमती वाढलेल्या जमिनीच्या विक्रीतून लाभ मिळवणाऱ्यांवर नियंत्रण, ग्रामीण वस्ती मध्ये जमीन सुधारणा मोहिम, सार्वजनिक कामांना प्रारंभ तसेच संस्थानिकांचे खास अधिकार व तनखे रद्द असा दहासूत्री कार्यक्रम इंदिरा गांधींनी राबवला.तसेच ६ जून १९६६ रोजी 'रुपयाचे अवमूल्यन' करण्याचा धाडसी निर्णय घेतला. पुढे १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले त्यासाठी

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

त्यांना जेष्ठ नेते व तत्कालीन अर्थमंत्री मोरारजी देसाई यांचा राजीनामा घ्यावा लागला. १९६९ साली राष्ट्रपतीपदाच्या उमेदवारीसंदर्भात त्यांनी ज्येष्ठ काँग्रेस नेत्यांच्या मनाविरुद्ध बंडाचा पवित्रा घेतला आणि काँग्रेस पक्षात फूट पडली. सरकार, मंत्रिमंडळावर, पक्षावर, पक्षाच्या कार्यकारिणीवर, संसदीय मंडळावर याचीच पूर्ण पकड निर्माण झाली. त्यामुळे त्या मुत्सद्दी, चतुर व कठोर पुढारी नेत्या आहेत हे सिद्ध झाले.

२५ मार्च १९७१ रोजी पाकचे जनरल याह्याखान यांनी पूर्वपाकिस्तानात लष्कर घुसवून अत्याचार व दडपशाही सुरुवात केली. त्यामुळे निर्माण झालेल्या निर्वासितांच्या समस्येमुळे युद्धास तोंड फुटले. ते १४ दिवस चालले भारतीय लष्कर पूर्व पाकिस्तानात पाठवण्यात आले व बांगलादेशाची निर्मिती करण्यात आली.

बंगालच्या उपसागरात आण्विक आरमार पाठवण्याच्या निर्णयाचा भारताचे लष्करी धोरण ठरविणाऱ्यांवर मात्र परिणाम झाला. आण्विक ब्लॅकमेलशी मुकाबला करण्यासाठी भारत सज्ज असला पाहिजे. असा आग्रह धरणाऱ्यांची बाजू बळकट झाली. अमेरिकेच्या कृतीचा त्यांनी बरोबर अन्वयार्थ लावला. अमेरिकेच्या निर्णयामुळे झाले असे की भारताच्या आण्विक कार्यक्रमाला गती मिळाली. आणि त्याची परिणिती १८ मे १९७४ रोजी भारताने पहिला अणुस्फोट केला. इ.स.१९६६ ते १९७४ दरम्यान इंदिरा गांधी यांच्या कारकिर्दीचा आलेख चढता राहिला. त्यांच्या पंतप्रधानपदाच्या एकूण सोळा वर्षाच्या कारकिर्दीत कठोर, कुशल, धाडसी व्यक्तिमत्त्वाचा देशाच्या राजकारणावर ठसा उमटविला. रुपयाचे अवमूल्यन, बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, संस्थानिकांचे तनखे रद्द करणे, शांततेसाठी अण्वस्त्र चाचणी असे अनेक महत्त्वाचे निर्णय त्यांनी घेतले. त्याच प्रमाणे बांगलादेश निर्मिती वाटाघाटी यांसारख्या ऐतिहासिक घटनांमध्ये ही महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावली. मात्र या श्रेयाबरोबरच भारतासारख्या मोठ्या लोकशाही देशावर आणीबाणी लादल्यामुळे त्या अत्यंत वादग्रस्त नेत्या ठरल्या. १९७४ पासून मात्र त्यांच्या कारकीर्दीचा आलेख खाली आलेला दिसतो. त्यांचे अनेक निर्णय त्यांच्या विरोधी जाऊ लागले. त्यातूनच देशात अनेक आंदोलने आकार घेऊ लागली. गुजरातमधील महागाईविरोधाचे नवनिर्माण आंदोलन, बिहार मधील क्रांतीचे आंदोलन, तर जॉर्ज फर्नांडीस यांच्या नेतृत्वाखालील देशव्यापी कामगार आंदोलन. याद्वारे देशभर असंतोष उफाळून आला. या पार्श्वभूमीवर निवडणूक संदर्भात राजनारायण यांनी त्यांच्या विरोधात अलाहाबाद उच्च न्यायालयात दाखल केलेल्या याचिकेचा निर्णय इंदिरा गांधींच्या विरोधात गेला. १२ जून १९७५ रोजीच्या या निकालानुसार इंदिरा गांधींची निवडणूक रद्दबादल ठरली. हतबल ठरलेल्या इंदिरा गांधींनी २६ जून १९७५ रोजी देशांतर्गत आणीबाणी लागू केली. आणीबाणीचा हा २१ महिन्यांचा

Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ... Pune

कालखंड भारतीय लोकशाहीच्या इतिहासात काळा कालखंड म्हणून मानला जातो. आणीबाणीत त्यांनी मी कार्यक्रम राबवला आणि आणीबाणीच्या धोरणामुळे त्यांच्यावर एकाधिकारशाहीचा आरोप झाला. कारण १५ जून १९७५ रोजी जे.पी. आणि विरोधी पक्षाने आंदोलनाला एक उग्र स्वरूप दिले. 'नागरी अवज्ञा आंदोलन' संपूर्ण देशात चालवायला हवे असे ठरविण्यात आले की पंतप्रधानांच्या घराचा घेराव करायचा. घरात उपस्थित असलेल्या लोकांना अटक करून कोणालाही आत येण्याची परवानगी देण्यात येणार नाही. या परिस्थितीमुळे २५ जून १९७५ रोजी पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी तत्कालीन राष्ट्रपती फक्रुद्दीन अली अहमद यांच्याकडून आणीबाणीची स्वाक्षरी स्वीकार करून घेतली. याप्रकारे २६ जून १९७५ रोजी सकाळी देशात आणीबाणीची घोषणा केली गेली.

आणीबाणी लागू झाल्यानंतर जयप्रकाश नारायण, मोरारजी देसाई आणि इतर नेत्यांना अटक करून तुरुंगात टाकण्यात आले. असे मानले जाते की, आणीबाणीच्या काळात एक लाख लोक देशाच्या विविध तुरुंगात बंद होते. यात केवळ राजकीय व्यक्तीच नाही तर अपराधी प्रवृत्तीचे लोक देखील होते. त्याचबरोबर काळाबाजार करणारे आणि गुन्हेगारांना देखील बंद केले गेले. आणीबाणीच्या काळात इंदिरा गांधींनी खुर्ची वाचवली. प्रशासनात शिस्त निर्माण केली. अनेक सरकारी कर्मचारीदेखील निलंबित केले गेले. परिणामी सरकारी यंत्रणा सुधारली, कर्मचारी वेळेवर कामावर पोहोचू लागले, लाच घेण्याच्या घटना खूप कमी झाल्या, रेल्वे वेळेवर धावू लागली. पण आणीबाणीमुळे देशात भीतीचे वातावरण निर्माण झाले. या काळात इंदिरा गांधी यांचा मुलगा संजय गांधी यांचे वर्तन देखील अमर्याद राहिले. राष्ट्रीय हितासाठी देशाची लोकसंख्या नियंत्रित करण्याच्या उद्देशाने 'रिलायझेशन' करायची योजना देखील होती. पण त्याचा खूप गैरवापर झाला. ज्या युवकांचे विवाह झाले नव्हते त्यांची देखील नसबंदी करण्यात आली. त्याचप्रमाणे राज्यपातळीवर राजकारणी आणीबाणीच्या नावावर वैयक्तिक द्वेष वाढविले. मोठ्या अधिकाऱ्यांनी सार्वजनिक रूपाने लोकांना त्रास दिला. आणीबाणीच्या काळात सेंसॉरशिप लावून लोकशाहीच्या चौथ्या स्तंभाला खाली खेचले. वृत्तपत्रे, रेडिओ आणि टीव्हीवर सेन्सर लागू करण्यात आला. परिणामी सरकार विरुद्ध काही प्रकाशित केले जाऊ शकत नव्हते. मूलभूत अधिकार जवळजवळ संपविण्यात आले होते. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य थांबवणे ही एक मोठी चूक होती. जनतेचा प्रतिसाद देखील इंदिरा गांधींपर्यंत पोहोचला नव्हता. या काळात अशा काही घटना घडल्या ज्या फारच लाजिरवाण्या होत्या. इंदिरा गांधीपर्यंत येणाऱ्या बातम्यांमुळे त्यांना असे वाटले की आणीबाणीच्या उपलब्धतेमुळे लोक आनंदी आहेत. चाटुकऱ्यांनी त्यांना सांगितले की त्या लोकांमध्ये अत्यंत लोकप्रिय आहेत. निवडणुका झाल्यावर त्यांना निश्चितपणे

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Aurangabad

विजयश्री मिळेल. परिणामी इंदिरा गांधींनी १८ जानेवारी १९७७ रोजी लोकसभा निवडणूक होणार असे जाहीर केले. त्याच वेळी राजकीय कैदी सोडण्यात आले. मीडियाचे स्वातंत्र्य पूर्वपदावर आणले गेले.

बैठका आणि निवडणूक मोहिमेचे स्वातंत्र देखील प्राप्त झाले. परंतु इंदिरा गांधींनी परिस्थितीचे योग्य मूल्यमापन केले नाही. आणीबाणीच्या काळात तुरुंगात असलेल्या नेत्यांनी अत्याधिक अत्याचाराचे वर्णन जनतेसमोर केले. जनतेने देखील आणीबाणीचा त्रास सहन केला होता. तिकडे पक्ष आणि विचारसरणी बाजूला ठेवून इंदिरा गांधींना विरोध म्हणून सर्व विरोधी पक्ष एकत्र आले. आणि 'जनता पार्टी' नावाने एक पक्ष तयार झाला. या पक्षांना अकाली दल, डी. एम. के.आणि कम्युनिस्टांनी देखील समर्थन दिले. अलाहाबाद उच्च न्यायालयानेही इंदिरा गांधी विरोधी निर्णय दिला होता. १६ मार्च १९७७ रोजी निवडणूका झाल्या. आणि या निवडणुकीत त्यांचा पराभव झाला. व जनता पक्ष सत्तेवर आला. पुढे १९७८ मध्ये काँग्रेस पक्षात फूट पडली होती. त्यांनी या प्रतिकूल परिस्थितीतही नव्या उमेदीने काँग्रेस आय पक्षाची उभारणी केली आणि १९८० मधील सार्वत्रिक निवडणुकांना त्या सामोऱ्या गेल्या. या निवडणुकीत त्यांच्या पक्षाचा मोठा विजय झाला. आणि त्या सत्तेवर आल्या. १४ जानेवारी १९८० रोजी त्यांनी पंतप्रधान म्हणून शपथ घेतली. त्यांच्या पंतप्रधान बनण्याच्या काळात कश्मीर, आसाम व पंजाब मधील उद्रेकांचा प्रश्न इंदिरा गांधी यांनी अत्यंत मुत्सद्दीपणाने हाताळला. पंजाबमध्ये हिंसा व दहशतवाद वाढला होता. खलिस्तानवादी चळवळीला आळा घालण्यासाठी अमृतसर येथील सुवर्णमंदिरात अतिरेक्यांनी तळ ठोकला होता. शीख व हिंदू यांच्यात दंगल घडवून आणण्याचा कट होता अशी माहिती त्यांना मिळाली होती. त्यांही परिस्थितीत सुवर्ण मंदिरात सैन्य कारवाई करण्याचा निर्णय घेतला. ६ जून १९८४ रोजी सैन्य सुवर्ण मंदिरात घुसले. या कारवाईपासून शीख धर्मीयांच्या मनातील त्यांच्याबद्दलचा रोष वाढला. इंदिरा गांधी यांनी आंतरराष्ट्रीय पातळीवर कर्तबगार नेत्या म्हणून आपला ठसा उमटविला होता. त्या दूरदृष्टीच्या, अभ्यासू, झुंजार नेत्या होत्या. त्यांनी १८ मे १९७४ रोजी राजस्थानमधील पोखरण येथे अण्वस्त्रांची यशस्वी चाचणी घेतली. इंदिरा गांधींच्या कारकिर्दीत भारत हे जगातील सहावे अण्वस्त्रधारी राष्ट्र बनले. त्यांच्या कारकिर्दीत देशाचे चित्र बदलले. त्यांची कारकीर्द देशाला धडाडीचे नेतृत्व देणारी होती.

३१ ऑक्टोबर १९८४ रोजी एक सफदरजंग रोड त्यांचा निवासस्थानाला लागूनच असलेल्या एक अकबर रोड या कार्यालयाकडे जात असताना त्यांच्या शीख बटालियनचे दोन सुरक्षारक्षकांनी बियांत सिंग व सतवंत सिंग यांनी त्यांना ठीक ९ वाजून १६ मिनिटांनी त्यांच्यावर गोळ्या झाडल्या. इंदिरा गांधींची हत्या करण्यात आली आणि इतिहासातील एका झुंजार पर्वाचा अस्त झाला होता.



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Pune-67.

# Prof Dr. Sanjay Nagarkar

Marathi

18

२२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

# देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान

भाग १

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
डॉ. संजय नगरकर
डॉ. सविता पाटील

बावीसावी

आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

# देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान

## भाग १


संपादक

डॉ.स्नेहल तावरे

डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे

डॉ. संजय नगरकर

डॉ. सविता पाटील



स्नेहवर्धन प्रकाशन

पुणे

## अनुक्रमणिका
## भाग - १


| | | |
|---|---|---|
| ● संपादकीय | - डॉ.स्नेहल तावरे<br>- डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे<br>- डॉ. संजय नगरकर<br>- डॉ. सविता पाटील | .. ९ |
| | - डॉ. नीला पांढरे | ..११ |
| १. कस्तुरबा गांधी | - डॉ. न. म. जोशी | ..१५ |
| २. सेवाव्रती माता - कांता | - डॉ.प्र.चिं.शेजवलकर | ..१९ |
| ३. स्वामी तिन्ही जगाचा आईविना भिकारी | - डॉ. नीलम गोऱ्हे | ..२३ |
| ४. लतिकाताई गोऱ्हे : आमच्या परिवाराची शक्ती व भक्ती | - मीनाताई जगधने | ..२७ |
| ५. पवार कुटुंबीयांचा आधारवड : बाई | - मीनलताई सासने | ..३१ |
| ६. नावीन्याचा ध्यास घेतलेली प्रयोगशील बहीण : मीना | - स्वाती पाटणकर | ..३५ |
| ७. उद्गार - स्त्री कर्तृत्वाचा | - डॉ. मधुमती कुंजल (मॉरिशस) | ..३९ |
| ८. अंजाले कुपेन : एक बंडखोर व्यक्तिमत्त्व | - डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे | ..४३ |
| ९. कर्तृत्वाचा अखंड नंदादीप : रयत माउली सौ. लक्ष्मीबाई पाटील | - डॉ. अशोक शिंदे | ..४७ |
| १०. मराठी भाषाप्रेमी प्रकाशक - डॉ. स्नेहल तावरे | | |

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.


११. हिंदू लेडी : फर्स्ट प्रॅक्टिशनर इन डॉक्टरेट : डॉ.रखमाबाई सावे-राऊत - डॉ. संजय नगरकर ..५१

१२. अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाच्या डॉ. लीला गोविलकर - डॉ. स्नेहल तावरे ..५५

१३. ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले कार्य आणि कर्तृत्व - डॉ. पांडुरंग गायकवाड ..५९

१४. अहिल्याबाई होळकर यांचे समाजविकासातील योगदान - डॉ. सोमनाथ दडस ..६३

१५. कल्पना सरोज : एक प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व - डॉ. शुभदा लोंढे ..६७

१६. राष्ट्र उभारणीतील इंदिरा गांधी यांचे योगदान - डॉ.रमेश रणदिवे ..७१

१७. सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य - डॉ. सुनील परदेशी ..७५

१८. मलालाचे जीवन आणि शैक्षणिक विचार - डॉ. सुप्रिया पवार ..७९

१९. ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्यातील योगदान - डॉ. भारती यादव ..८३

२०. 'माई... मायेची माउली, अनाथांची सावली'...सिंधुताई सपकाळ - डॉ. गिरीश चरवड ..८७

२१. सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक योगदान - डॉ. सुहास निंबाळकर ..९१

२२. डॉ. किरण बेदी यांचे जागतिक कर्तृत्व - डॉ.मंगल डोंगरे ..९५

२३. सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान - डॉ. अतुल चौरे ..९९

२४. प्रतिभाताई पाटील : भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती - डॉ. शशी कराळे ..१०३

२५. रमाबाई आंबेडव डॉ.बाबासाहेबांच

२६. झाशीची राणी ल यांचे राष्ट्रीय कार्य

२७. इंदिरा गांधी : वा राजकारणाच्या

२८. अंजेला मर्केल: राजकीय परिस्थि

२९. भारताच्या विका गांधींचे योगदान

३०. बालशिक्षण तज्ज्ञ मोडक यांचे भार

३१. संगीताचा अखंड लता मंगेशकर

३२. सावित्रीबाई फुले

३३. एकोणिसाव्या श सामाजिक आणि

३४. पंडिता रमाबाई य सामाजिक कार्य

३५. क्रांतिज्योती सावि यांचे ऐतिहासिक

३६. स्त्रीदास्य मुक्तीच्या सावित्रीबाई फुले

३७. क्रांतिज्योती सावि ज्योतिराव फुले

३८. पंडिता रमाबाई यां विचार आणि कार

, दि.२६ फेब्रुवारी २०१९,पुणे.
ांस्कृती यांचे विविधांगी स्वरूप

तंका यांचे सांस्कृतिक योगदान
ता.
संयुक्त महाराष्ट्राच्या चळवळीचे
६,प , गोवा.
३ (इंग्लिश)
। पद्मविभूषण मा. शरदचंद्रजी
२ डिसेंबर २०१९, पुणे, भाग

। कर्तृत्वाचे योगदान

ॉ. स्नेहल तावरे यांनी ३८
ल आंतरराष्ट्रीय परिषदांना
/प पुस्तके निघाली.
ती आहेत .या परिषदांची
मध्ये प्रकाशित होतात हे

स रौप्यमहोत्सवी मराठी
साकार केलेली आहेत.
मराठी अधिक सक्षमतेने
ान, मॉरिशस, श्रीलंका,
इ. आंतरराष्ट्रीय जगात
हत्त्वपूर्ण वाटा आमच्या
वलला याचा आम्हाला

ॐॐ



# हिंदू लेडी : फर्स्ट प्रॅक्टिशनर इन डॉक्टरेट : डॉ.रखमाबाई सावे-राऊत

**- डॉ. संजय नगरकर**

'यत्र नार्यस्तु पुज्यन्ते, रमन्ते तत्र देवत:' असे मानणाऱ्या भारतीय समाजाचा आजवरचा इतिहास पाहिला तर स्त्रीला एकतर देवीपद देऊन तिचे मिथक केले आहे, अथवा तिला उच्छृंकल म्हणून हिणवून पापयोनीत तरी ढकलेले आहे. परंतु वास्तवाच्या पटलावर विचार केला तर गार्गी, मैत्रियी, महदंबा, संत जनाबाई, अहिल्याबाई होळकर, जिजाऊ, सावित्रीबाई फुले, रमाबाई आंबेडकर, ताराबाई शिंदे, लक्ष्मीबाई भाऊराव पाटील ते अगदी आजच्या काळातील सिंधुताई सपकाळ, राणी बंग, साधनाताई आमटे यांसारख्या अनेक स्त्रियांनी आपल्या कार्यकर्तृत्वातून जागतिक पातळीवर स्वत:ची वेगळी ओळख निर्माण केली आहे. या सर्व परंपरेतील एक उपेक्षित असलेले नाव म्हणजे 'हिंदू लेडी : डॉ.रखमाबाई राऊत' होत. खरे तर त्या पहिल्या महिला डॉक्टर की ज्यांनी वयाच्या ९१ वर्षांपर्यंत प्रत्यक्ष आरोग्यसेवा केली. रुढ अर्थाने पहिल्या भारतीय महिला डॉक्टर आनंदीबाई जोशी, परंतु त्यांना आपल्या हयातीत डॉक्टरकीच्या ज्ञानाची व सेवासुश्रुतेची संधीच नियतीने दिली नाही. याउलट त्यांच्या समवयस्क परंतु विलायतेतून डॉक्टरकीचे ज्ञान घेऊन आल्यावर प्रत्यक्ष डॉक्टरकीची सेवा करता आली ती रखमाबाईंना. म्हणून प्रत्यक्षात 'शी इज फर्स्ट लेडी प्रॅक्टिशनर इन डॉक्टरेट' असे म्हणावे लागेल.

रखमाबाईंच्या डॉक्टरकीच्या कार्यापेक्षा त्यांची खरी ओळख भारतीय समाजाला 'हिंदू लेडी' हीच आहे. त्यांच्या जीवनचरित्रावर आधारलेले 'डॉ.रखमाबाई : एक आर्त' हे मोहिनी वर्दे यांचे पुस्तक वाचत असताना, एका सहनशील, धाडसी, बंडखोर, रूढिभंजक स्त्री व्यक्तिमत्त्वाची ओळख झाली. त्यांचे वैयक्तिक जीवन हेच मुळी धगधगते अग्निकुंड होते. परंतु त्यातून ताऊन-सुलाखून निघालेल्या डॉ.रखमाबाईंची नोंद केवळ मराठी माणसालाच नव्हे तर समस्त जगाला घ्यावी लागली आहे.

ज्या काळात बालविवाहाचा प्रश्न ऐरणीवर होता, विधवांच्या

पुनर्विवाहाबाबत परंपराभिमानी वर्ग टोकाचा विरोध करीत होता, विधवांना केशवपनासारख्या गोष्टीला सामोरे जावे लागत होते, समाजात व कुटुंबात कुचंबना व छळ वाट्याला येत होता. अशा काळात डॉ.रखमाबाईंनी साऱ्या विरोधाला सामोरे जाऊन स्वतःचे कार्यकर्तृत्व घडविले. एक निष्णात डॉक्टर म्हणून स्वतःचा ठसा उमटविला. कामा हॉस्पिटल, मुंबई, सुरत हॉस्पिटल, राजकोट हॉस्पिटल अशा भारतभरातील विविध हॉस्पिटलमध्ये आयुष्यभर अविरत वैद्यकीय सेवा केली. विशेषतः स्त्रियांच्या व बालकांच्या आरोग्यावर काम केले. हे त्यांचे कार्य काळाच्या आणि परिस्थितीच्या कोसो दूर असलेल्या अशक्यतेच्या कोटीतील होते. १९ व्या शतकाच्या अखेरीस हिंदू धर्मातील अनेक रुढी-प्रथांचे व स्त्रीदास्याचे बंध तोडून त्यांनी आपले डॉक्टर होण्याचे स्वप्न पूर्ण केले.

स्त्रीचे स्त्री म्हणून असलेले स्वतंत्र अस्तित्व ज्या समाजाने नाकारलेले होते, केवळ पायाजवळची दासी म्हणून तिला प्रथा-परंपरांच्या साखळदंडानी बंदिस्त केलेले होते. बालविवाहाच्या कराल दाढेत अडकवून ठेवले होते. बहुपत्नीत्वास मान्यता परंतु विधवा विवाहास विरोध अशा विरोधाभासी जाळ्यात स्त्री अडकली होती. आपल्या मनाप्रमाणे जगण्याचा अधिकारच परंपरेने नाकारलेला असताना, 'स्व'विकासाच्या मार्गामध्ये अनेक अडथळे असतानाच्या या काळात रखमाबाईंनी ज्या हिमतीने परंपरावाद्यांशी लढा दिला व निंदानालस्ती, बदनामी, कोर्टकज्जे सहन करून बालपणीच झालेला विवाह नाकारला. आपला पती आपल्या वकुबास शोभणारा नाही. नकळत्या वयात त्याच्याशी गाठ बांधून दिली म्हणून कळते झाल्यावर त्याच्याशीच संसार का करावा? तो दुर्व्यसनी, रोगट व आपला सांभाळ करण्यास असमर्थ असताना त्याच्याकडे नांदायला का जावे? आपल्यासारख्या लाखो भगिनींना देखील या नरकयातना सोसाव्या लागतात. त्याविरुद्ध आपणच उठाव करून त्यांच्यात स्फुल्लिंग पेटवावे व आपले डॉक्टरकीच्या शिक्षणाचे स्वप्नही साकार करावे, म्हणून त्यांनी बंड पुकारले. आणि म्हणूनच वैद्यकीय क्षेत्रात स्वतःचे अस्तित्व निर्माण करणाऱ्या त्या पहिल्या समाजक्रांतिकारक ठरल्या.

त्यांना या लढ्याची प्रेरणा मिळाली ती डॉ.सखाराम अर्जुन यांच्याकडून. अव्वल इंग्रजी काळातील एक निष्णात डॉक्टर, कुष्ठरोगावर उपचार करणारे, शिक्षणाचे माध्यम मराठी भाषा असावी हा आग्रह धरणारे, वैद्यकशास्त्रावर मराठी भाषेतून सहा ग्रंथ लिहिणारे, सामाजिक सुधारणांचा पुरस्कार करणारे व १८८० मध्ये इंग्रजाकडून 'सर्जन टुथ व्हॉइसरॉय' या किताबाने गौरविले गेलेले सखाराम अर्जुन हे त्या काळातील मोठे प्रस्थ होते. प्रथम पत्नी हिराबाईचे विवाहानंतर तीन वर्षांतच निधन झाल्यामुळे त्यांनी एक मुलगी असलेल्या जयंतीबाई जनार्दन सावे या विधवेशी पुनर्विवाह केला. जातीच्या विरुद्ध जाऊन त्यांनी केलेला हा पुनर्विवाह क्रांतिकारक होता. अशा या डॉ.सखाराम अर्जुन यांच्या घरात रखमाबाईंचा प्रवेश



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67.

पुनर्विवाहाबाबत परंपराभि
केशवपनासारख्या गोष्टील
कुचंबना व छळ वाट्याल
विरोधाला सामोरे जाऊन
म्हणून स्वत:चा ठसा उमट
राजकोट हॉस्पिटल अशा भा
वैद्यकीय सेवा केली. विशेष
हे त्यांचे कार्य काळाच्या आ
कोटीतील होते. १९ व्या शत
व स्त्रीदास्याचे बंध तोडून त्य

स्त्रीचे स्त्री म्हणून अ
होते, केवळ पायाजवळची
बंदिस्त केलेले होते. बाल
बहुपत्नीत्वास मान्यता परंतु वि
स्त्री अडकली होती. आप
नाकारलेला असताना, 'स्व'वि
या काळात रखमाबाईंनी ज्या
बदनामी, कोर्टकज्जे सहन करू
पती आपल्या वकुबास शोभण
दिली म्हणून कळते झाल्यावर
रोगट व आपला सांभाळ करण्
जावे? आपल्यासारख्या लाख
लागतात. त्याविरुद्ध आपणच
डॉक्टरकीच्या शिक्षणाचे स्वप्न
आणि म्हणूनच वैद्यकीय क्षेत्रात
समाजक्रांतिकारक ठरल्या.

त्यांना या लढ्याची प्रेरण
अव्वल इंग्रजी काळातील एक
शिक्षणाचे माध्यम मराठी भाषा अ
भाषेतून सहा ग्रंथ लिहिणारे, सा
मध्ये इंग्रजाकडून 'सर्जन टुथ व्हॉ
अर्जुन हे त्या काळातील मोठे प्रस्
वर्षांतच निधन झाल्यामुळे त्यांनी
या विधवेशी पुनर्विवाह केला. जात
क्रांतिकारक होता. अशा या डॉ.स

महिन्याच्या आत रखमाबाईंनी त्यांच्या घरी जावे अन्यथा सहा महिन्यांची कैदेची शिक्षा भोगावी असा निर्णय दिला. परंतु रखमाबाई डगमगल्या नाहीत. ''माझा बळी गेला तरी हरकत नाही, माझ्यासारख्या इतर दुर्भागी स्त्रियांसाठी सुखाचा मार्ग मोकळा करून ठेवते.'' असे म्हणत त्यांनी निर्धाराने पुढे लढण्याचा निर्णय घेतला. त्यांच्या पाठिंब्यासाठी 'रखमाबाई संरक्षण समिती' स्थापन झाली व समितीच्या सर्वांगीण पाठिंब्यामुळे व 'हिंदू लेडीमधील' पत्रांमुळे इंग्लंड, स्कॉटलंडमधील स्त्रीवर्गाचा पाठिंबाही त्यांना मिळाला. त्यामुळे रखमाबाईंना बळ मिळाले. आणि अखेरीस 'प्रिव्ही कॉन्सिलमध्ये' खटला भरण्याची तयारी सर्वांनी केली. परंतु दरम्यान दादाजींना लंडनला जाऊन हा खटला चालविणे कुवतीबाहेरचे असल्याची जाणीव होऊन व अब्रुनुकसानीचा दुसरा खटला हरल्यामुळे तडजोड करावी लागली. व 'हिंदू लेडी'चा विजय झाला. तो दिवस क्रांतिकारक दिवस होता. १९०४ मध्ये रोगग्रस्त दादाजींच्या निधनाने या प्रकरणावर पूर्ण पडदा पडला व केवळ भारतीय समाजालाच नव्हे तर समस्त जगातील स्त्रीवर्गाला आपल्या न्याय अधिकाराची जाणीव झाली.

यानंतरचा रखमाबाईंचा प्रवास एका निश्चित ध्येयाकडे सुरू झाला. सुरुवातीपासून रखमाबाईंच्या पाठीशी असणाऱ्या डॉ.एडिथ पिची फिप्सन यांनी रखमाबाईंना डॉक्टर होण्यासाठी इंग्लडला जाण्यास उद्युक्त केले. इंग्लडमधील सुधारणावादी चळवळीचा प्रभाव व स्त्री स्वातंत्र्याच्या चळवळीमुळे रखमाबाईंचे व्यक्तिमत्त्व सर्वांगांनी बहरले व वैद्यक व्यवसायाची शेवटची परीक्षा देऊन त्या १९९४ मध्ये पुन्हा भारतात परतल्या. सुरुवातीला कामा हॉस्पिटल व त्यानंतर सुरत, राजकोट याठिकाणी वैद्यकीय सेवा देऊन त्या भारतातील पहिल्या कार्यप्रवण डॉक्टर ठरल्या. वयाच्या ९१ वर्षांपर्यंत (२५ डिसेंबर १९५५) अविरतपणे वैद्यकीय सेवा करून त्यांनी अनेक मापदंड निर्माण केले. 'हिंदू लेडी ते यशस्वी डॉक्टर' हा त्यांचा प्रवास भारतीय स्त्री स्वातंत्र्याच्या चळवळीचा पायाभरणीतील दगड म्हणावा लागेल.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Aundh, Pune-67. ★

**संदर्भ ग्रंथ -**


१. मोहिनी वर्दे 'रखमाबाई : एक आर्त', पॉप्युलर प्रकाशन, मुंबई, पृ.३६

२. तत्रैव, पृ.३८

३. तत्रैव, पृ.५७

# Prof Dr.Suhas Nimbalkar

Commerce

२२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

# देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान

भाग १

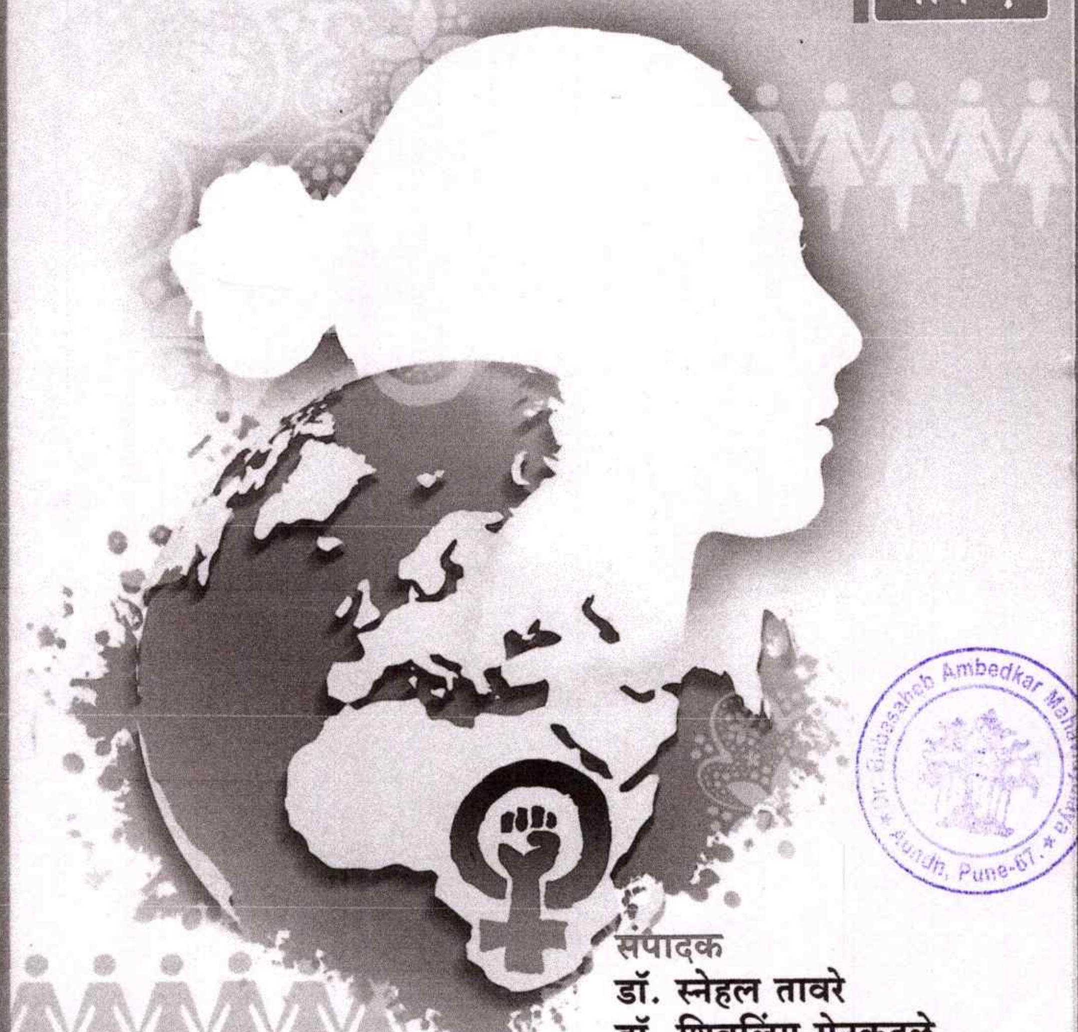

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे
डॉ. संजय नगरकर
डॉ. सविता पाटील

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavid
ndh, Pune-

ॐ स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १२९०

ॐ देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगद

भाग - १

(समीक्षा - संदर्भ)

ॐ प्रकाशक आणि मुद्रक

डॉ. एल.व्ही. तावरे

स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ,

महात्मा फुले सभागृहामागे, पुणे ४११ ०३०

स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४ ३६ ९६१

भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१/९०७५०८१८८८

ई मेल : snehaltawre@gmail.com

ॐ मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे

ॐ © S.R. I.

ॐ प्रथमावृत्ती : १५ डिसेंबर २०१९

२२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद.

ॐ अक्षरजुळणी : सुनीता पारनेरकर, पुणे

ॐ मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटिंग प्रेस, पुणे

ॐ ISBN 978-93-87628-75-5

ॐ पृष्ठसंख्या : १९४

ॐ मूल्य : ₹ २५०
$ 3

| | | |
|---|---|---|
| ११. हिंदू लेडी : फर्स्ट प्रॅक्टिशनर इन डॉक्टरेट : डॉ.रखमाबाई सावे-राऊत | - डॉ. संजय नगरकर | ..५१ |
| १२. अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाच्या डॉ. लीला गोविलकर | - डॉ. स्नेहल तावरे | ..५५ |
| १३. ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले कार्य आणि कर्तृत्व | - डॉ. पांडुरंग गायकवाड | ..५९ |
| १४. अहिल्याबाई होळकर यांचे समाजविकासातील योगदान | - डॉ. सोमनाथ दडस | ..६३ |
| १५. कल्पना सरोज : एक प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व | - डॉ. शुभदा लोंढे | ..६७ |
| १६. राष्ट्र उभारणीतील इंदिरा गांधी यांचे योगदान | - डॉ.रमेश रणदिवे | ..७१ |
| १७. सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य | - डॉ. सुनील परदेशी | ..७५ |
| १८. मलालाचे जीवन आणि शैक्षणिक विचार | - डॉ. सुप्रिया पवार | ..७९ |
| १९. ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्यातील योगदान | - डॉ. भारती यादव | ..८३ |
| २०. 'माई... मायेची माउली, अनाथांची सावली'...सिंधुताई सपकाळ | - डॉ. गिरीश चरवड | ..८७ |
| २१. सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक योगदान | - डॉ. सुहास निंबाळकर | ..९१ |
| २२. डॉ. किरण बेदी यांचे जागतिक कर्तृत्व | - डॉ.मंगल डोंगरे | ..९५ |
| २३. सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान | - डॉ. अतुल चौरे | ..९९ |
| २४. प्रतिभाताई पाटील : भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती | - डॉ. शशी कराळे | ..१०३ |

# सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक योगदान

- डॉ. सुहास निंबाळकर

शाळेतील सर्व मुलामुलींना सावित्रीबाई आपलीच मुले मानत असत. शूद्रातिशूद्राच्या मुलामुलींनी शिकू नये यासाठी प्रतिगाम्यांनी अनेक प्रयत्न केले. शिक्षण घेणे हे उच्चवर्णीय समाजाचे काम आहे, मुली शिकल्या तर त्यांचे नवरे मरतील. विधवा होतील, अहंकारी होतील, आपला जुना स्त्रीधर्म विसरतील, नवऱ्याच्या आज्ञेत राहणार नाहीत, संसार चांगला करणार नाहीत, धर्म व नीती बुडेल अशी कारणे पुढे करून सनातनी व्यवस्थेने शिक्षणाला विरोध करून फुले दांपत्यांना विरोध करायला सुरुवात केली. मात्र सनातन्यांकडून होणारा कडवा विरोध सहन करीत ते दोघे काम करीत होते. कोणी कितीही त्रास दिला तरी गोरगरिबांना शिकवणे, त्यांना त्यांच्या हक्काची जाणीव करून देणे, त्यांच्या माणुसकीच्या लढाईची सुरुवात करणे हे फुल्यांनी कर्तव्य मानले होते. आपण करत असलेले कार्य व्यवस्थेला आवडत नसले तरी आपण आपले कार्य अखंडपणे सुरू ठेवावीत अशी शिकवण जोतिरावांनी सावित्रीबाई यांना दिली होती. जोतिराव देखील सावित्रीबाईंच्या आईबाबांप्रमाणे सावित्रीवाई यांना 'साऊ' म्हणत.

सावित्रीबाई यांना शाळेत जाताना व येताना सनातनी लोकांच्या संकटाला सामोरे जावे लागत होते. एका स्त्रीने शाळेत जाऊन शिकवणे ही गोष्ट सनातन्यांना पटत नव्हती. शाळेच्या वाटेत येता-जाता सनातनी लोक अचकट विचकट बोलत, दगड मारत, शेण मारत, चिखल फेकत असे. शाळेत जाताना सावित्रीबाई यांना पिशवीत दोन साड्या ठेवाव्या लागत. रस्त्याने जाताना खराब झालेली साडी शाळेत गेल्यावर बदलावी लागे. दुसरी साडी शाळेतून घरी येताना खराब होत असे तरीही सावित्रीबाई यांनी आपल्या शिक्षण कार्यात खंड पडू दिला नाही. सनातनी छळ करतात म्हणून सावित्रीबाई व शाळेतील मुलीच्या संरक्षणासाठी एका शिपायाची नियुक्ती केली. एकदा तर एका सनात्याने सावित्रीबाई यांना एकटे अडवून पोरा-पोरींना शिकवण्याची कामे बंद करण्याचा दम दिला, अंगावर धावला. मात्र

लोकशिक्षणासाठी जीवाचे रान करणाऱ्या जोतीरावांची ती पत्नी होती. सावित्रीबाई यांनी त्या सनातन्याला थोबाडीत मारून अद्दल घडवली. तो प्रतिगामी एका स्त्रीच्या ताकतीपुढे हतबल झाला. जेव्हा ही गोष्ट जोतीरावांना कळाली तेव्हा त्यांना सावित्रीबाई यांच्या धाडसाबद्दल आनंद वाटला.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

सनातनी लोक वेगवेगळ्या युक्त्या वापरून फुले दाम्पत्याला त्रास देत होते. सावित्रीबाई यांच्या भावाचे कान फुंकून सुरू असलेल्या कार्याला अडथळा आणण्याचा प्रयत्न केला. भाऊ सावित्रीबाई यांना म्हणाला की, ''तुम्ही जी कामे करत आहात ती आपल्या कुळास कलंक लावणारी आहेत.'' जातीरूढीस अनुसरून व भट सांगेल त्याप्रमाणे आचरण करण्याचा सल्ला दिला. तेव्हा सावित्रीबाईंनी भावाला सांगितले की, ''तुझी बुद्धी कोती असून भट लोकांच्या शिकवणीने दुबळी झाली आहे.'' भावाला त्यांनी विद्येचा महिमा नीट समजावून सांगितला. सावित्रीबाई यांच्या उपदेशाने नंतर भावाच्याही डोक्यात प्रकाश पडला. नीट समजावून सांगितले तर बदल होतो आहे हे भावाच्या उदाहरणावरून सावित्रीबाईंना अनुभव आला.

शिक्षण घेणे हा ब्राह्मणाचा अधिकार आणि बहुजनांनी शिक्षण घेणे हे धर्माविरुद्ध आहे. त्यामुळे शिक्षण घेणे पाप आहे, आपल्याला नरकात जावे लागेल अशी लोकांची समजूत होती. ब्राह्मण मंडळींचा फुले दाम्पत्यावर दोन आक्षेप होते. पहिला म्हणजे दोघेही मुलामुलींना शिकवतात आणि दुसरा म्हणजे ब्राह्मण मुलींच्या सोबत मांगा-महाराच्या मुलींना बसवतात, सर्वांना एकत्र शिकवतात. त्यामुळे सनातनी मंडळींनी गोविंदरावांवर दबाव टाकायला सुरुवात केली. 'तुम्ही तुमच्या पोराला व सुनेला आवरा नाहीतर त्याचे परिणाम भयंकर होतील'. मी त्यांना माझ्या परीने सांगायचा प्रयत्न केला पण ते दोघेही माझे ऐकत नाहीत असे गोविंदरावांनी सनातन्यांना सांगितल्यावर सनातन्यांनी दबाव टाकून सांगितले की, ''तुम्हाला वाळीत टाकू, आणि जर हे टाळायचे असेल तर जोतिराव व सावित्रीबाई यांना घराबाहेर काढा''. या घटनेने गोविंदराव घाबरून गेले व त्यांनी जोतिराव व सुनेला सांगितले की, तुम्हाला शाळा सुरू ठेवायच्या असतील तर माझं घर सोडावे लागेल. घर किंवा शाळा यापैकी एकाची निवड तुम्हाला करावी लागेल. तेव्हा मोठ्या मनाने जोतिराव व सावित्रीबाईंनी समाजाचे घर जोडण्यासाठी स्वतःचे घर सोडले. मुन्शी गफारबेग यांच्या मदतीने गंज पेठेत जागा मिळवली व तिथे राहून त्यांनी शैक्षणिक व सामाजिक कार्य सुरू ठेवले. ओतूर, हडपसर, सासवड, नायगाव, शिरवळ, तळेगाव, शिरूर, अंजीरवाडी, भिंगार, मुंढवे, चिपळूणकरवाडा, नानापेठ, वेताळपेठ, महारवाडा, भिडेवाडा आदि सर्व ठिकाणी शाळा सुरू केल्या. विष्णुपंत मोरेश्वर, विठ्ठल भास्कर, गणू शिवजी मांग, धुराजी आप्पाजी चांभार आदींनी शिक्षक म्हणून योगदान दिले. फातिमा शेख यांनीही शिक्षण घेऊन त्याही शिक्षिका झाल्या व सावित्रीबाईंच्या

शिक्षण कार्याला मदत केली. हे सर्व शिक्षक पोटतिडकीने शिकवत असत. विद्यार्थ्यांनी विचार करायला शिकावे, हक्कांसाठी लढावे, अन्याय सहन करण्याची जीवघेणी प्रथा सोडावी हेच फुलेंच्या शिक्षणामागील हेतू होते. याच प्रेरणेतून सावित्रीबाईंच्या मुक्ता या मातंग समाजातील विद्यार्थिनीने एक निबंध लिहिला. १८५५ साली १४ वर्षांच्या विद्यार्थिनीने लिहिलेल्या त्या निबंधात वास्तवदर्शी विचार मांडले होते. त्या निबंधामुळे आधुनिक दलित साहित्याची सुरुवात झाली असे डॉ. हरी नरके यांचे मत आहे. हा निबंध ज्ञानोदय या वृत्तपत्रात १५ फेब्रुवारी व १ मार्च १८५५ या दोन भागात छापला. तसेच ना. वि. जोशी यांच्या १८६८ मध्ये प्रकाशित झालेल्या 'पुणे शहराचे वर्णन' या ग्रंथातही छापला गेला.

फुले दाम्पत्य कधीही स्वार्थासाठी जगले नाहीत. ते जगले ते समाजाच्या भल्यासाठी. सनातन्यांना त्यांचे कार्य कळणे शक्य नव्हते. सनातन्यांनी काट्याने काटा काढायचा असे ठरवून रोडे रामोशी व धोंडीराम महादेव कुंभार या दोघांना जोतिरावांचा जीव घेण्यासाठी पाठविले. त्याबदल्यात त्या दोघांनाही हजार-हजार रुपयांचे बक्षीस मिळणार होते. ते दोघे ऐन मध्यरात्री घरात घुसले. त्यांच्या डोळ्यात खून चढला होता. मारेकऱ्यांना पाहताच जोतिरावांनी सांगितले, ''माझे जगणे मी लोकांसाठी खर्च करत आहे, जर माझं मरणही लोकांच्या फायद्याचे ठरत असेल तर मला आनंद होईल.''जोतिरावांच्या या अचाट शक्तीने मारेकऱ्यांचे मन परिवर्तन झाले. त्या दोघांनी जोतिरावांची माफी मागितली. पुढे रोडे रामोशी जोतिरावांचे अंगरक्षक झाले तर धोंडीबा हे फुल्यांच्या चळवळीचे आधार झाले.

१८६३ मध्ये जोतिराव-सावित्रीबाईंनी विधवांसाठी 'बालहत्या प्रतिबंधक गृह' सुरू केले. हे गृह 'ब्राह्मण' विधवांसाठी सुरू केले होते. हे सुरू करण्यापाठीमागे कारणही तसेच घडलेले होते. काशीबाई नावाची ब्राह्मण विधवा गोवंडे या ब्राह्मणाकडे स्वयंपाकीनीचे काम करीत होती. ही काशीबाई गरीब, सुंदर, तरुण होती. शेजारच्या एका शास्त्रीबुवाने या अशिक्षित विधवा काशीबाईला फसविले आणि ती गरोदर राहिली. कालांतराने शास्त्रीबुवांनी जबाबदारी झटकली. गर्भपाताचेही सर्व प्रयत्न फसले. समाज आपल्याला जगू देणार नाही या भितीपोटी काशीने जन्माला आलेल्या बाळाचा सुऱ्याने गळा कापून जीव घेतला व प्रेत गोवंडे यांच्या घरच्या विहिरीत टाकले. ते प्रेत फुगून वर आले. पोलिसांनी काशीबाईवर खटला भरला. तिला काळ्या पाण्याची शिक्षा झाली. त्याकाळी अशा अनेक विधवा फसवणुकीतून गरोदर राहत. त्यातून त्या विधवा भ्रूणहत्त्यासारखा विखारी प्रयोग करत. जोतिरावांना अशा घटनांमुळे वाईट वाटले. आपण अशा संकटात सापडलेल्या विधवांना आश्रय देऊन त्यांच्या पाठीशी उभे राहून त्यांच्या बाळंतपणाची व्यवस्था करून संरक्षण देण्याचे ठरवले. त्यांनी तात्काळ नाडल्या गेलेल्या विधवांसाठी बालहत्या प्रतिबंधक गृह सुरू केले. शहरभर व तीर्थक्षेत्रांच्या ठिकाणी जाहिराती लावल्या. 'काळेपाणी टाळण्याचा उपाय' असा आश्रम सुरू



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune

केल्याची माहिती सर्वत्र पोहोचवली. त्या जाहिरातीमध्ये नमूद केले की, "विधवांनो, इथे येऊन गुप्तपणे आणि सुरक्षितपणे बाळंत व्हा. तुम्ही आपले मूल न्यावे किंवा इथे ठेवावे हे तुमच्या खुशीवर अवलंबून राहील. त्या मुलांची काळजी हा आश्रम घेईल." १८८४ पर्यंत जवळपास ३५ ब्राह्मण विधवा बालहत्या प्रतिबंधक गृहात आल्या. त्यांची बाळंतपणे स्वतः सावित्रीबाईंनी केली. १८७४ साली काशी नावाची अशीच एक विधवा आली होती. तिचा मुलगा सावित्रीबाई-जोतिरावांनी दत्तक घेतला. त्याचे नाव 'यशवंत' ठेवले. त्याला वैद्यकीय शिक्षण देऊन डॉक्टर बनवले.

१८९३ च्या दुष्काळातही सावित्रीबाईंनी लोकांना खूप मदत केली. गरजेला धावून जाणाऱ्या समाजाच्या त्या माता बनल्या होत्या. १८९७ साली पुण्यात प्लेगची महाभयंकर संसर्गजन्य साथ पसरली होती. खूप माणसे व मुले मरत होती. सावित्रीबाईंनी डॉ. यशवंताला ससाण्याच्या माळरानावर दवाखाना सुरू करायला लावून ज्यांना प्लेगची लागण झाली आहे अशा रुग्णांना औषधोपचाराची सोय करून दिली. सावित्रीबाई स्वतः आजारी माणसांना उचलून दवाखान्यात आणत होत्या. हा संसर्गजन्य रोग आहे हे माहिती असूनही त्यांची सेवा करत होत्या. मुंढवा गावच्या गावकुसाबाहेर महारवाड्यात पांडुरंग बाबाजी गायकवाड या मुलाला प्लेगची बाधा झाली होती. त्या मुलाला पाठीवर घेऊन यशवंताच्या दवाखान्यात आणले. त्यातच त्यांना प्लेगची बाधा झाली आणि १० मार्च १८९७ रोजी प्लेगमुळे त्यांचे निधन झाले. १८४८-१८९७ अशी जवळपास ५० वर्ष त्या लोकांसाठी सेवा करत राहिल्या. त्यांनी जोतिरावांना आयुष्यभर साथ दिली. त्या दीनदुबळ्यांच्या सेवेला कामी आल्या. आज सावित्रीबाईंना विद्येची देवता, स्त्री स्वातंत्र्याची जननी अशा अनेक बिरुदावल्या त्यांच्या क्रांतिकारक कार्यामुळे लावल्या जातात.

ɞɞ

**संदर्भ ग्रंथ -**

१ डॉ. हरी नरके, ज्ञानज्योती सावित्रीमाता फुले, नाग-नालंदा प्रकाशन, विशालनगर, मु.पो.इस्लामपूर, पंचमावृत्ती, २०१६.

२ यशवंत मनोहर, मी सावित्री!, युगसाक्षी प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, २००७.

३ आयु.सुहास गायकवाड, क्रांतिकारी बहुजन स्त्रीरत्ने, पंचशील पब्लिकेशन, भुरभुशी-कराड, प्रथमावृत्ती, २००७.

४ प्रा.नंदकुमार साळुंके, युगपुरुष महात्मा जोतीराव फुले, ज्ञानसूर्य प्रकाशन, पुणे, प्रथमावृत्ती, २०१७.



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Pune-67

**Dr. Atul Chaure**

Marathi

२२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

# देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान

भाग १

संपादक

डॉ. स्नेहल तावरे

डॉ. शिवलिंग मेनकुदळे

डॉ. संजय नगरकर

डॉ. सविता पाटील

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

- स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. ११९०
- देश आणि विदेशातील विविध क्षेत्रातील स्त्री कर्तृत्वाचे योगदान
  भाग - १
  (समीक्षा - संदर्भ)
- प्रकाशक आणि मुद्रक
  डॉ. एल.व्ही. तावरे
  स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ,
  महात्मा फुले सभागृहामागे, पुणे ४११ ०३०
  स्थिरसंवाद : (०२०) २४४७ २५ ४९ /२४४ ३६ ९६१
  भ्रमणसंवाद : ९४२३६४३१३१/९०७५०८१८८८
  ई मेल : snehaltawre@gmail.com
- मुखपृष्ठ : संतोष धोंगडे
- © S.R. I.
- प्रथमावृत्ती : १५ डिसेंबर २०१९
  २२ वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद.
- अक्षरजुळणी : सुनीता पारनेरकर, पुणे
- मुद्रणस्थळ : स्मिता प्रिंटिंग प्रेस, पुणे
- ISBN 978-93-87628-75-5
- पृष्ठसंख्या : १९४

मूल्य : ₹ २५०
$ 3

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

| | | | |
|---|---|---|---|
| ११. | हिंदू लेडी : फर्स्ट प्रॅक्टिशनर इन डॉक्टरेट : डॉ.रखमाबाई सावे-राऊत | - डॉ. संजय नगरकर | ..५१ |
| १२. | अष्टपैलू व्यक्तिमत्त्वाच्या डॉ. लीला गोविलकर | - डॉ. स्नेहल तावरे | ..५५ |
| १३. | ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले कार्य आणि कर्तृत्व | - डॉ. पांडुरंग गायकवाड | ..५९ |
| १४. | अहिल्याबाई होळकर यांचे समाजविकासातील योगदान | - डॉ. सोमनाथ दडस | ..६३ |
| १५. | कल्पना सरोज : एक प्रेरणादायी व्यक्तिमत्त्व | - डॉ. शुभदा लोंढे | ..६७ |
| १६. | राष्ट्र उभारणीतील इंदिरा गांधी यांचे योगदान | - डॉ.रमेश रणदिवे | ..७१ |
| १७. | सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक कार्य | - डॉ. सुनील परदेशी | ..७५ |
| १८. | मलालाचे जीवन आणि शैक्षणिक विचार | - डॉ. सुप्रिया पवार | ..७९ |
| १९. | ज्ञानज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे सामाजिक कार्यातील योगदान | - डॉ. भारती यादव | ..८३ |
| २०. | 'माई... मायेची माउली, अनाथांची सावली'...सिंधुताई सपकाळ | - डॉ. गिरीश चरवड | ..८७ |
| २१. | सावित्रीबाई फुले यांचे शैक्षणिक आणि सामाजिक योगदान | - डॉ. सुहास निंबाळकर | ..९१ |
| २२. | डॉ. किरण बेदी यांचे जागतिक कर्तृत्व | - डॉ.मंगल डोंगरे | ..९५ |
| २३. | सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान | - डॉ. अतुल चौरे | ..९९ |
| २४. | प्रतिभाताई पाटील : भारताच्या पहिल्या महिला राष्ट्रपती | - डॉ. शशी कराळे | ..१०३ |

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67. *

# सावित्रीबाई फुले यांचे योगदान

**- डॉ. अतुल चौरे**

सामाजिक, सांस्कृतिक, शैक्षणिक, राजकीय, आर्थिक अशा वेगवेगळ्या क्षेत्रांत स्त्रियांनी गगनभरारी घेतलेली आहे. खरेतर आकाशाच्या दिशेने उंच-उंच वाढण्यासाठी अगोदर जमिनीत खोल-खोल रुजावे लागते. अशाच प्रकारे १९ व्या शतकात स्वत:ला समाजातील खालच्या तळागाळातील स्तरापर्यंत रुजवले ते महात्मा जोतिराव फुले आणि क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांनी. यांच्यामुळे आज अनेक स्त्रिया आकाशाच्या दिशेने उंच-उंच भरारी घेत आहेत. १९ व्या शतकात जर या पवित्र महामानवांनी स्वत:ला समाजातील तळागाळापर्यंत रुजवले नसते, तर कदाचित ही नवनिर्मिती झाली नसती. समाजातील स्त्रियांची अवस्था पिंजऱ्यातील पोपटासारखी झाली असती. खरेतर स्त्रियांच्या सामाजिक सुधारणांचे मूळ फुले दांपत्याच्या कार्यकर्तृत्वातच दिसून येते. यासंदर्भात डॉ. नागनाथ कोत्तापल्ले म्हणतात, ''क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे जीवन व कार्य हे पथदर्शक व युगकार्य आहे.''[१] त्यामुळे क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांच्या जीवनकार्याचा आजच्या परिस्थितीत सविस्तर आढावा घेणे. मला महत्त्वाचे वाटते. भारतातील पहिल्या शिक्षिका, स्त्रीमुक्ती चळवळीच्या पहिल्या नेत्या, पददलितांच्या कैवारी आणि प्रौढ शिक्षणाच्या पुरस्कर्त्या म्हणून क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे स्थान ध्रुवताऱ्याप्रमाणे अढळ आहे.

क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले यांचे माहेर सातारा जिल्ह्यातील खंडाळा तालुक्यातील शिरवळपासून तीन मैलांवर असणाऱ्या नायगावला आहे. खंडोजी नेवसे पाटील यांचे मूळ घराणे हे पेशवेकाळातील एक इनामदार घराणे होते. खंडोजी पाटलांना सिदूजी, सखाराम व श्रीपती अशी तीन मुले आणि 'सावित्री' ही कन्या होती. सावित्रीचा जन्म ३ जानेवारी १८३१ साली नायगावला झाला. तिच्या जन्मानंतर घरामध्ये आणि आसपासच्या परिसरात झालेल्या आनंदाचे वर्णन डॉ. मा. गो. माळी पुढीलप्रमाणे करतात, 'पाणीदार डोळे, दणकट शरीर आणि रमणीय सौंदर्य' अशा तऱ्हेचे रूप पाहून मात्र माता-पिता आनंदून गेले. सर्व गाव पाटलाच्या घरी लोटला. पंचक्रोशीत आनंद-आनंद झाला. खंडोजी

पाटलाने सर्वांना आनंदाने साखर वाटली. खंडोजीचे हे पहिले अपत्य. त्यांच्या घरात कशाचा तोटा नाही. त्यामुळे सावित्रीचे घरामध्ये तर लाड आणि कौतुक होतेच. त्याचबरोबर साऱ्या गावातही तिचे लाड होत असत. सावित्री तिच्या आईसारखीच गोरीपान, नाजूक व सुंदर दिसायची. मात्र वडिलांसारखी अंगाने भरभक्कम हाडाने चिवट होती. तसेच प्रकृतीने निरोगी होती. एवढेच नव्हे, तर आपल्या वडिलांसोबत ती शेतामध्ये जात, जनावरांची देखभाल करीत. लहानपणी मुलांसोबत वेगवेगळे खेळ खेळत असताना मुलांची जर भांडणे लागली, तर ती तत्परतेने सोडवत असत. घरामध्येही आईला घरकामात मदत करीत असे. सावित्रीचा उत्साह लहानपणापासून आयुष्याच्या अखेरच्या क्षणापर्यंत टिकून होता.[२] सावित्रीचे बालपण आनंदात आणि उत्साहात सुरू होते. घरामध्ये व गावामध्ये तिचे लाड, कौतुक सुरू होते. हळूहळू सावित्री मोठी होत होती. तेव्हा मात्र खंडोजी पाटलांना आणि पाटलीणीला तिची काळजी वाटू लागली. कारण ती आता लग्नाच्या वयाची झाल्याने आपली आणि तिची लग्नानंतर ताटातूट होईल, या भावनेने आईवडील काळजीत पडले हाते. सावित्रीला पाहण्यासाठी अनेक स्थळे चालून आली. मात्र खंडोजी पाटलांना एकही स्थळ पसंत पडत नव्हते. याच दरम्यान फुले कुटुंबाच्या कानावर सावित्रीच्या स्थळाची माहिती आली होती.

ज्योतिबा फुल्यांची मावस बहीण सगुणाबाई ही धनकवडीच्या पाटलांची मुलगी यांचे आणि नायगावच्या नेवसे पाटलांचे नाते पूर्वीपासूनचे असल्याने सावित्रीचे आणि ज्योतिबांचे लग्न जमण्यास फारशी अडचण आली नाही. यासंदर्भात डॉ. मा. गो. माळी म्हणतात, ''सावित्रीचे ज्योतिरावांशी इ. स. १८४० साली नायगाव येथे मोठ्या थाटामाटात लग्न झाले. त्यावेळी ज्योतिबा फुले यांचे वय तेरा वर्षे आणि सावित्रीचे वय नऊ वर्षे होते.''[३] या लग्नसोहळ्यासाठी नायगाव पंचक्रोशीतील लोकांबरोबरच पुणे परिसरातील अनेक लोक आनंदाने आणि उत्साहाने सहभागी झाले होते. हजारो लोकांच्या उपस्थितीत हा लग्नसोहळा पार पडला. दोन समगुणी माणसे एकत्र आल्याने समाजातील तळा-गाळातील दीन-दलितांचे दुःख संपवून त्यांचे सुखाचे संसार उभे करण्यासाठी सावित्रीबाई आणि जोतीरावांना स्वतःच्या संसारापेक्षा जगाच्या संसाराची काळजी वाटू लागली. यामधूनच स्त्री-शूद्राच्या हक्कासाठी आणि उद्धारासाठी फुले दांपत्य सामाजिक कार्य करू लागले.

१९ व्या शतकातील सामाजिक परिस्थिती भयावह स्वरूपाची होती. या संदर्भात डॉ. रावसाहेब चोले म्हणतात, ''समाज मानसिक रोगांनी ग्रस्त आणि दारिद्र्याने त्रस्त होता. वर्णवर्चस्ववाद, अस्पृश्यता, पुरुषप्रधान मानसिकता, शिक्षणाबद्दलची उदासीनता, अज्ञान, अंधश्रद्धा, अनिष्ट रूढी, परंपरा इत्यादी रोगांनी जनमानसाला ग्रासले होते. वारंवार भयंकर दुष्काळ पडत होते.''[४] सावित्रीबाईसुद्धा अशा सनातनी समाजव्यवस्थेच्या बळी ठरल्या होत्या. एवढेच

Dr. Babasaheb Ambedkar M... Aundh, Pune-67.

नव्हे, तर भारतीय समाजव्यवस्थेतील स्त्रिया शिक्षणापासून कोसो दूर असल्याने एक प्रकारे भारतीय समाजव्यवस्थेने स्त्रियांना मानसिक गुलाम केले होते. अशा परिस्थितीत फुले त्याने शिक्षण देण्याचे ठरवले. मनुस्मृती हा सनातन्यांचा ग्रंथ याच्या विरोधात होता. यासंदर्भात डॉ. रावसाहेब चोले म्हणतात, ''स्त्रियांना शिक्षण देणे म्हणजे भयंकर सामाजिक अध:पतन मानले जाई. मनुस्मृतीत स्त्री ही मोहाचे मूलस्थान आहे, असे नमूद केले होते. तसेच ती चंचल, अविचारी, मूर्ख असून विश्वासास अपात्र मानण्यात आली होती.''[६] अशा प्रकारे 'मनुस्मृती' या ग्रंथात स्त्रीविषयी महाभयंकर विचार मांडलेले होते. त्यामुळे समाजव्यवस्था स्त्रियांना शिक्षण देण्यास तयार नव्हती. स्त्रिया शिक्षणापासून वंचित असल्याने अज्ञानाच्या अंधारात लोटल्या गेल्या होत्या. सावित्रीबाईदेखील याच व्यवस्थेच्या बळी ठरलेल्या होत्या. मात्र क्रांतिसूर्य जोतीरावांच्या सहवासात आल्यामुळे सावित्रीच्या जीवनात प्रकाश निर्माण झाला.

क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले या ज्ञानज्योती बनून समाजातील अज्ञानरूपी अंध:कार दूर केला. ''स्त्रीशिक्षणाचा भारतातला पहिला प्रयोग आपल्या शेतावरील आंब्याच्या झाडाखाली महात्मा फुले यांनी केला. सावित्रीबाई आणि सगुणाबाई क्षीरसागर या दोघींनी शेतामधील मातीचा पाटीप्रमाणे उपयोग करून झाडाच्या फांदीने अक्षरे गिरवण्यास सुरुवात केली. सुरुवातीला रानातील पाना, फळांची पशू-पक्ष्यांची नावे लिहिण्यास सुरुवात केली. ज्योतिराव फुल्यांनी स्त्रीशिक्षणाला महत्त्व देऊन सुरुवातीला आपली पत्नी सावित्रीला शिकविले. इ. स. १८४८ मध्ये पुणे येथील बुधवार पेठेमधील भिड्यांच्या वाड्यात महाराष्ट्रातील पहिली मुलींची शाळा काढली. स्त्रीशिक्षणाच्या या कार्यात सावित्रीने हिरीरीने सहभाग घेतला. कारण लहानपणापासून सावित्रीला समाजसेवेची आवड होती, तसेच त्या काळातील काही घटनांचा प्रभावही सावित्रीच्या मनावर झाला होता. यासंदर्भात डॉ. मा. गो. माळी म्हणतात, ''ख्रिस्ती भटांनी म्हणजेच मिशनरी लोकांनी शाळा उघडणे, दवाखाने स्थापने, दुष्काळग्रस्तांना अन्न, वस्त्र देणे, पतित स्त्रियांचा पारहार करणे, अनाथांचा सांभाळ करणे इत्यादी समाजसेवेची कामे चालू केली होती. त्याचा परिणाम व प्रभाव सावित्रीच्या मनावर होणे अगदी स्वाभाविक होते. त्यामुळे फुल्यांच्या क्रांतिकार्यात सहभागी होण्यास त्यांना आनंदच वाटला.''[७] जोतिरावांसोबत स्त्रीशिक्षणाचे काम सावित्रीने हाती घेतले. स्त्री-शूद्रांना शिक्षण देण्यास सुरुवात केली आणि एका नव्या युगाला प्रारंभ झाला. जोतिरावांनी १८५१ रोजी रास्तापेठेत मुलींची दुसरी शाळा काढली, तसेच १५ मार्च १८५२ रोजी वेताळपेठेत मुलींची तिसरी शाळा काढली. यामधून स्त्रीशिक्षणाच्या कार्याने वेग घेतला. यापूर्वी महाराष्ट्रात किंवा अन्य राज्यात एकही भारतीय स्त्री शिक्षक म्हणून काम केल्याचे इतिहासात उदाहरण नाही. सावित्रीबाई याच भारतातल्या आद्य भारतीय स्त्री-शिक्षका

ठरतात.''[८] फुले दांपत्यांनी स्त्री-शूद्रांच्या शैक्षणिक कार्यास सुरुवात केली. पण पुण्यातील सर्व भट-भिक्षूक खवळून उठले. फुले दांपत्याला सर्वांनी शिव्या-शाप दिले. तसेच सावित्रीबाई शाळेत जात असताना अनेक धर्मशील ब्राह्मणांनी त्यांच्या अंगावर चिखल-शेण फेकले. महारीण म्हणून हिणवले. अपशब्द वापरून मानहानी, टिंगल टवाळी करणे, शिवीगाळ करणे, असे प्रताप सनातन्यांनी सुरू केले.''[९] अशा परिस्थितीतही फुले दांपत्यांचे कार्य सुरू होते. समाजविरोधाची तमा न बाळगता त्यांचे स्त्रीशिक्षणाचे कार्य सुरू होते. या कार्यास समाजामधून तर विरोध झालाच, पण ज्योतिबांच्या वडिलांकडूनही विरोध झाला. सनातन्यांच्या दबावाला बळी पडून त्यांनी ज्योतिबा व सावित्रीला आपल्या घराबाहेर काढले, तरीही फुले दांपत्य डगमगले नाही. समाजकार्याचा घेतलेला वसा पूर्ण करण्यासाठी त्यांनी गृहत्याग स्वीकारला. '१८४८ ते १८५२ या चार वर्षांच्या काळात नायगाव (ता. खंडाळ, जि. सातारा) ओतुर, सासवड, हडपसर, शिरुर, तळेगाव, शिरवळ, अंजीरवाडी पुण्यात चिपळूणकरवाडा, नानापेठ, रास्तापेठ, वेताळपेठ, भिडेवाडा या ठिकाणी शाळा उघडल्या.'[१०] त्यांनी केलेल्या कार्याची त्या काळातील अनेक सुधारकांनी दखल घेतली व समाधान व्यक्त केले. एवढेच नव्हे तर ब्रिटिश अधिकारी मेजर कँडी यांनीही फुले दांपत्याचे अभिनंदन केले. त्या काळातील प्रतिगामी लोकांनी जसा या कार्यास विरोध केला, तसाच त्या काळातील पुरोगामी विचारवंतांनी या सामाजिक कार्याचा गौरवही केला. '२९ मे १८५२ च्या पूना ऑब्झरव्हर' या वृत्तपत्राने सावित्रीबाई व ज्योतिबा यांच्या कार्याची प्रशंसा केली''[११]

## संदर्भ ग्रंथ -


१. माळी मा. गो. (प्रस्ता.), अंतर्भूत : माळी मा. गो., 'क्रांतिज्योती सावित्रीबाई जोतीराव फुले', आशा गारगोटी प्रकाशन, कोल्हापूर, आवृत्ती : नोव्हें, १९८९, पृ.१

२. तत्रैव, पृ.५

३. तत्रैव, पृ.९

४. चोले रावसाहेब, 'स्त्रीरत्न क्रांतिज्योती सावित्रीबाई फुले', शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, आवृत्ती : मे २०००, पृ.२०

५. तत्रैव, पृ.२९

६. माळी मा. गो., उनि., पृ.११

७. तत्रैव, पृ.१४

८. तत्रैव, पृ.१४

९. चोले रावसाहेब, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, आवृत्ती : मे २०००, पृ.३२

१०. तत्रैव, पृ.३५ ११. तत्रैव, पृ.३८

Dr Savita Patil

English

2019-20
442

22th

International Interdisciplinary Conference, Pune

# Contribution and Achievements of Women in Various Fields at National and International Levels

## Volume - 5


Editors

**Dr. Snehal Tawre**

**Dr. Shivling Menkudale**

**Dr. Sanjay Nagarkar**

**Dr. Savita Patil**



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67



**Snehavardhan Publishing House**

**Pune**

- Snehavardhan Prakashan : No.1304
- *The Contribution and Achievements of Women in Various Fields at National and International Levels* **(Volume - 5)**
- **Publishers & Printers :**
  **Dr. L. V. Tawre**
  Snehavardhan, 863 Sadashiv Peth,
  Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
  Pune - 411 030. India
  Office : (020) 2447 25 49 / 2443 69 61
  Mobile : 9423643131 / 9075081888
  Email : snehaltawre@gmail.com


- © S.R.I.


- **First Edition :** 15th December 2019
  22th International Interdisciplinary Conference, Pune
- **Cover By :** Santosh Ghongade
- **Type Setting :** Sunita Parnerkar
- **Printed By :** Smita Printers, Pune
- **ISBN** 978-93-87628-75-5
- **Pages : 176**
- **Price : ₹ 200**
  **$ 3**


*To the one*
*Who is mainstay of the*
*Universe,*
*The Woman*
*to the one*
*who stand up to the adversities,*
*The woman*
*Dedicated to Woman Power*
*with fullest Esteem.*

**- Dr. Snehal Tawre**
**- Dr. Shivling Menkudale**
**- Dr. Sanjay Nagarkar**
**- Dr. Savita Patil**


Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

# Index

Volume -5


- Editorial — **- Dr. Snehal Tawre**
  **- Dr. Shivling Menkudale**
  **- Dr. Sanjay Nagarkar**
  **- Dr. Savita Patil** ..9

1. Indra Nooyi, former CEO of Pepsico — **- Dr. Dhananjay Keskar (Mauritious)** ..13
2. Sister Nivedita's Contributions towards Women's Education in India — **- Dr. Rewant Sing (Shri Lanka)** ..18
3. The Home Maker My Wife : Joyti — **- Col. Anand** ..23
4. Sudha Murthy : Chairperson of Infosys Foundation — **- Dr. Sujata Keskar (Mauritious)** ..28
5. The Great wife of the Great Gandhi — **- Lyudmila Sekacheva (Moscow, Russia)** **- Anastasia Ilyushina** (Moscow, Russia) ..32
6. Contribution and Achievements of Indian Women Writers in English — **- Dr. Namdev Patil** ..36
7. The Role of Women in the field of Farmers, Educators and Entrepreneurs — **- Dr. Sonu Lande** ..40
8. Contribution of Annie Besant in Indian History — **- Dr. Rajendra Raskar** ..45


* Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aurangabad 67

9. Role and Contributions of Women Entrepreneurs in India - **Dr. Devaki Ra[illegible]d** ..49

10. Women's Contributions in Indian Banking Sector : Problems and Challenges - **Dr. Bobade Manjushri** ..54

11. No Pain, No Gain : Critiquing the Selected Nobel Laureate Women From Asia, Africa and America - **Dr.Sangita Ghodake** ..59

12. The Matrix of Body in Mahasweta Devi's Selected Short Stories - **Dr. Chandra Rajhans** ..64

13. Simon-de-Beauvoir: A Pioneer of Feminism - **Dr. Savita Patil** ..69

14. Anita Desai's Cry, The Peacock : A Portrayal of Emotional Alienation - **Dr. Sheelu Sengar** ..73

15. Nobel Prize Winner (2019) Esther Duflo Contribution in Economics - **Dr. Mohan Kamble** ..78

16. Literary Feminism in Sara Jeannette Duncan's Novel, A Daughter of To-Day - **Prof. Jayshri Patil** - **Dr. Tejaswini Patil Dange** ..83

17. The Poetry of Body and Soul in the Short Stories of Ismat Chughtai - **Dr. Alka Rani Purwar** ..88

18. Joan Robinson - **Dr. Sudam Bhujbal** ..93

19. Contribution of Sudha Murthy in English Literature - **Dr. Nilima Tidke** ..97

20. Amrita Pritam as a Versatile Writer and Predicament of Puro in her novel 'Pinjar' - **Dr. Roshanara Shaikh**..102

21. Sindhutai Sapkal as a Social Reformer - **Dr. Shahaji Karande** ..107

22. Dr.Indira Hinduja's Contribution and Achievements in Medical Science in India - **Dr. Sushama Pawar** - **Dr. Hemalata Karkar** ..111

23. Pandita Ramabai : A Champion of Women's Right - **Dr. Nandkumar Jadhav**..115

24. World's First Female Prime Minister : Sirimavo Bandaranaike - **Dr. Mohan Chougule** ..120

25. Contribution of Women Psychologist in the Past and Present Scenario - **Dr. Tanu Sharma** ..125

26. Role of Women in Indian Economic Development; Problems and Prospects - **Dr. Stuti Bhrigu** ..130

27. Contibutions and Achievements of Women as a Social Reformers - **Dr. Lodhi Fatma** **Niyaz Ahmed** ..135

28. Social and Political Participation of Women - **Dr. Salma Ab. Sattar** ..140

29. Gender Equality in Employment: A Global Perspective - **Dr. Shikha Joyti Deka**..145

30. Achievements of Women in Various Fields - **Dr. Udaykumar Sangale**..150

31. Women are the Real Architects of Society -**Prof. Sandip Thombare**..155

32. Tessy Thomas : Missile Woman of India -**Prof. Vishal S. Shishupal**..160

33. Pandita Ramabai's Conversion and her role in the Social-Political life : A Review -**Dr. Manjiri Karekar** ..165


Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

crawling on their stomachs to safety. Later the Special Forces are successful in identifying Dulna, dipping his face to drink water and they shot him there brutally. Next the forces continue the search operation for Dopdi, in the forest belt of Jharkhani. Dopdi knows well that if they catch her, they will 'kounter' her. She kept on walking and trying to save her life by changing her hideouts. But the forces arrest her on being recognized by other villagers.

Mahasweta Devi writes in the introduction of Agnigarbha, "Life is not mathematics and the human being is not made for the sake of politics. I want a change in the present social system and do not believe in mere party politics." (Breast Stories, P- 04) In her stories, the body of a woman has a totally different matrix; it is not a mere symbol of sex or eroticism. It is a source of strength to fight gender violence and social or class discrimination. Mahasweta Devi's literary work exposes the legacy of violence that has been passed on into the lives of generations of women. It is the physical, emotional, psychological rape that forces woman to strip the cloak of chastity, obedience and meekness off her, transforming this act of disrobing into a symbol of female power.

ᏜᏜ

**References :**

1. Bardhan, Kalpana. Of Women, Outcastes, Peasants and Rebels, Ed. Berkeley:
2. University of California Press, 1990.
3. Devi. Mahasweta. Breast Stories. Seagull Books Pvt Ltd. Calcutta: 2010
4. Krishanamayi. 'Redefinig the Insurgent Female Psyche in an Androcentric milieu.'
5. The Indian Journal of English Studies. Vol. XLI, 2003-04.



Ambedkar Mahavidyalaya

# Simon-de-Beauvoir: A Pioneer of Feminism

**- Dr. Savita Vardhaman Patil**

Simone deBeauvoirwas a French writer, existentialist philosopher, feminist and social theorist. Though she did not consider herself a philosopher but she had a significant influence on both feminist existentialism and feminist theory. She has written novels, essays, biographies, autobiography and monographs on philosophy, politics, and social issues. She is basically known for her treatise *The Second Sex*, a detailed analysis of women's oppression and their status in male-chauvinistic society. This book is identified as a foundationof contemporary feminism. The novels *She Came to Stay* and *The Mandarins*are to her credit. She was also known for her open, lifelong relationship with French Philosopher Jean Paul Sartre.

Right from childhood, the feministic approach was apparent in Simon-de-Beauvoir's personality. She was intellectual and always encouraged by her father. Her father would boast, "Simone thinks like a man!" Simon-de Beauvoir did not behave like stereotyped middle- class girls of her time but she took this opportunity to take steps towards earning a living for her.

Writing of her youth in *Memoirs of a Dutiful Daughter* she said: "...my father's individualism and pagan ethical standards were in complete contrast to the rigidly moral conventionalism of my mother's teaching. This disequilibrium, which made my life a kind of endless disputation, is the main reason why I became an intellectual."

Her novel *She Came to Stay*was followed by many others, including *The Blood of Others*, which explores the nature of

individual responsibility, telling a love story between two young French students participating in the Resistance in World War II.

Her remarkable book entitled *The Second Sex* illustrates Simone de Beauvoir's historical account of women's subordinate status in society. The chapters focus the current theories about women. She endeavors to summarize women'sstatus in history, and mentions alternatives for how women should be treated. The work unfolds two volumes: one on "Facts and Myths" that Simon-de Beauvoir attempts to deconstruct, and the second on "Lived Experience," where she discusses how women actually experience sexism in daily life.

In the first volume, Simon-de Beauvoir first articulates biology, psychoanalysis, and historical materialism as three separate theories to focus women situation.In her opinion, none of these theories fully construe every aspect of a women's situation. Biology cannot account for the ways in which society conditions people to treat one another. Psychoanalysis ignores the question of why people are driven by certain motivations and historical materialism is too fixated on economic theories to recognize how sexuality and other factors play into men's treatment of women, as well.

The second part of *The Second Sex*elucidates a history of women's treatment in society. She construes how women were being treated as an inferior to men, how the advent of private property pushed men to institutionalize their oppression of women and how males became owner of women. She further talks about the role of religion. The religion also shaped men's treatment of women by conferring upon them moral excuses to restrict women. In her fifth chapter, she considers women's situation in society which is in more recent years slightly improved by the granting of rights. However, she concludes by pointing out that traditional systems of oppression continue to this day in the spheres of reproduction, sexuality, and labor.

In the last part of this first volume entitled "Myths" Simon-de Beauvoir discusses the myths of women. She begins by



Ambedkar Mahavidyalaya

broadly summarizing how women used to be thought of as idolsthat represented nature and motherhood. However, she continues that women were under apprehension and objectified by men. In the chapter; 'The Myth of Woman in Five Authors;, she focused the work of several authors and philosophers who depicted women in different, negative ways. She clarified how such myths affect women in their day-to-day lives.

In her second volume entitled, 'Woman's Life Today', she considers women's lived experiences. She summarizes women's formative years, their different roles in society, and the ways in which different women react to their positions, and how the modern women are beginning to reclaim a certain kind of independence. In the section of formative years she shares the journey of a girl from childhood into girlhood, and through sexual initiation.Simon-de Beauvoir alsoconsiders how homosexuality as a phenomenon affecting women who reject the masculine sphere.

The second chapter entitled 'Situation' is the longest part of the book. She discusses here the many vivid roles of a woman that she can play in society. Simon- de Beauvoir presents her main ideas: women are limited in every role they can play in society, and are thus forced to adopt certain traits and coping mechanisms that have made them even more inferior in society. Women dedicate their own lives serving men and children and so they are unproductive. Consequently, most women live in miserable, unfulfilled, and temperamental situation. In the third part, Simon-de-Beauvoir discusses how different women react to this situation either by becoming obsessed with themselves, giving themselves up completely to their lovers, or devoting themselves to mysticism.

Finally, Simon-de Beauvoir concludes her writing by arguing that genuine equality between the males and females has not yet been achieved in the society, but would be beneficial for both genders. She focuses how independent or rebellious women still face a number of challenges than men do. It happens only because

traditional values regarding marriage, reproduction, and femininity. However, she also ends on the more optimistic note that if women are given equal opportunities, they can achieve just as much as men can. This is very optimistic thought that she demonstrates.

The Second Sex was published in 1949, at a time when feminism was not yet familiar as a burning social issue. It is widely considered as a formative text of second-wave feminism. This strain of feminism shifted focus from gaining certain legal rights—such as suffrage, property rights, etc.—toward considering how sexism also impacted women across many different spheres of their lives. Simon–de-Beauvoir ventured to pen the womanhood in her writing. It helped to lay a foundation of feminism. She tried to put forth the feminist ideology through her writing.She constructs her own model for how we should understand femininity in a philosophical perspective. According to some critics, Simon-de-Beauvoir depends on Jean Paul Sartre's existentialist philosophy. However, de Beauvoir makes use of this philosophy in new ways, to think through how gender shapes people's relative abilities to find purpose in their lives. Here, she attempts to be innovative even when drawing from someone else's ideas.

To sum up, Simon-de-Beauvoir illustrated the status of women in male-oriented society. In her own life, she did not follow the 'so-called' customs and tradition stressed on women. Like her book, her own life is also the beginning of waves of feminism. Her book discusses about the gender socialization. Her book is the saga of feminism. So, it is the foundation of feministic ideology to male aware the women about their status and their rights.

ଔଔ

**Works Cited :**
**Beavouir, Simon**: The Second Sex
**Web Resource**:
https://www.gradesaver.com/the-second-sex



...bedkar Mahavidyalaya *

# Anita Desai's Cry, The Peacock : A Portrayal of Emotional Alienation

**- Dr. Sheelu Sengar**

**Abstract :**

This paper deals with the psychological conflict of a temperamentally delicate, sensitive, sentimental and emotional Maya, the female protagonist of Anita Desai's celebrated novel of distinction ***Cry, the Peacock,*** whose fantastical dreams of love and romance are shattered and blown to smithereens owing to her unhappy marriage with an insensitive and emotionally barren person Gautama, who regards these fantasies mere childish and impractical in the practical world of common sense and intellectual approach. Gautama's indifference to the delicate conscience of Maya shocked her to such an extent that she fell into the fit of traumatic suffering leading to fall a prey to psychological neurosis owing to the lack of emotional support from her hard core realist husband. She was frustrated and psychologically depressed and regards herself to be responsible for her husband's death. She lost her mental equilibrium and finally died a tragic death.

**Key words:** Blown to smithereens, Conscience, Traumatic, Neurosis.

In the present changing global scenario the theme of loneliness, of man's alienation in a world where there is every chance of complete loss of his very existence, is a dominant theme in the modern fiction. The concept of Alienation has a very remarkable place in the structural analysis of the society Alienation is not something unique, but is, indeed, a typical characteristic of the society of our time. The contemporary man is constantly in

# Dr.Rajendra Raskar

## History

20

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

22nd International Interdisciplinary Conference, Pune

# The Contribution and Achievements of Women in Various Fields at National and International Levels

Volume - 5

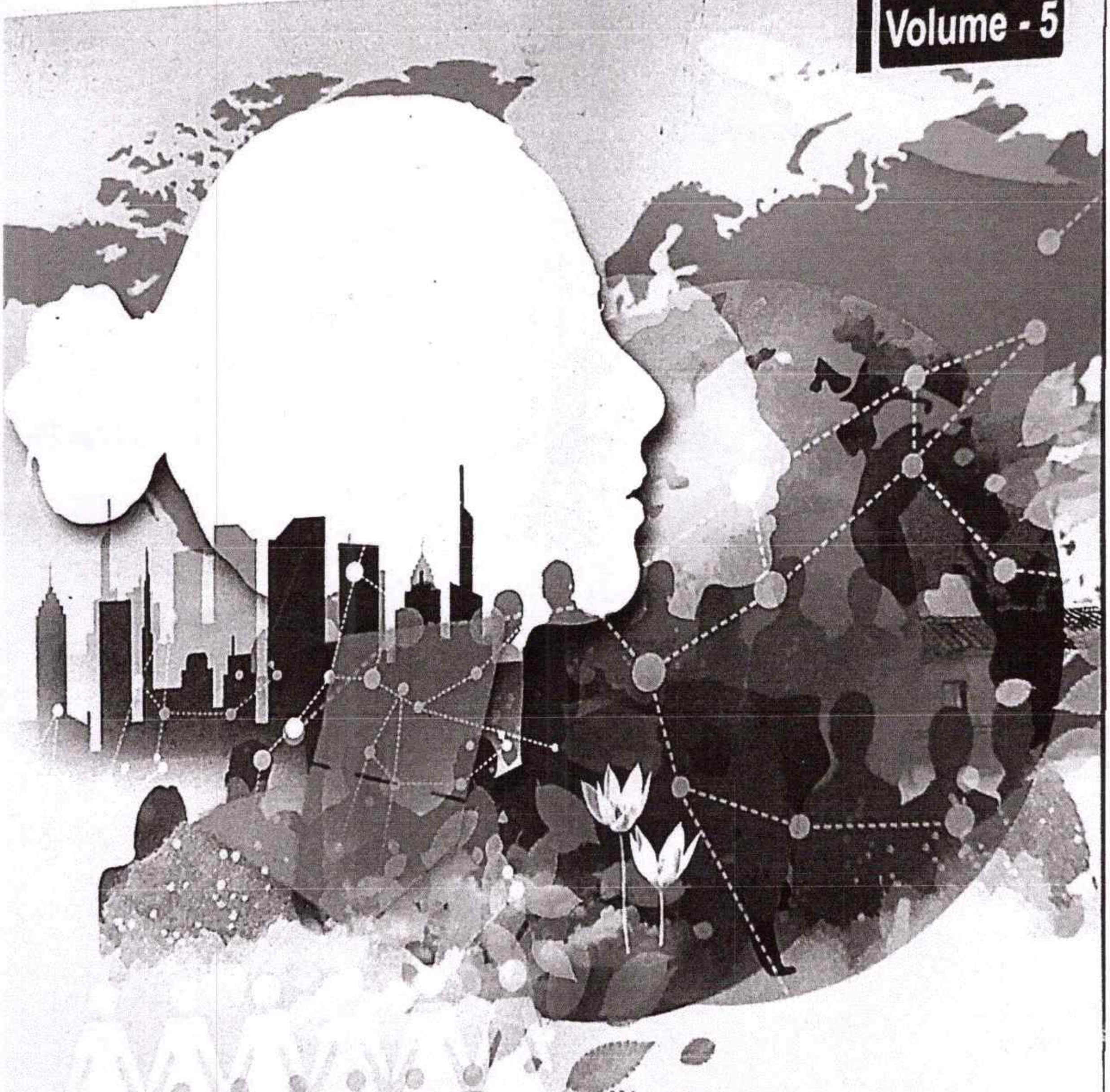

Editors

Dr. Snehal Tawre
Dr. Shivling Menkudale
Dr. Sanjay Nagarkar
Dr. Savita Patil

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

- **Snehavardhan Publishing House : No. 1304**
- ***The Contribution and Achievements of Women in Various Fields at National and International Levels***
  **(Volume - 5)**
- **Publishers & Printers :**
  **Dr. L. V. Tawre**
  Snehavardhan, 863 Sadashiv Peth,
  Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
  Pune - 411 030. India
  Office : (020) 2447 25 49 / 2443 69 61
  Mobile : 9423643131 / 9075081888
  Email : snehaltawre@gmail.com
- © **S.R.I.**
- **First Edition :** 15th December 2019
  22nd International Interdisciplinary Conference, Pune
- **Cover By :** Santosh Ghongade
- **Type Setting :** Sunita Parnerkar
- **Printed By :** Smita Printers, Pune
- ISBN 978-93-87628-75-5
- **Pages : 172**
- **Price : ₹ 200**
  **$ 3**

# Index

Volume -5


| | | | |
|---|---|---|---|
| • | Editorial | - **Dr. Snehal Tawre**<br>- **Dr. Shivling Menkudale**<br>- **Dr. Sanjay Nagarkar**<br>- **Dr. Savita Patil** | ..9 |
| 1. | Indra Nooyi, former CEO of PepsiCo | - **Dr. Dhananjay Keskar**<br>**(Mauritious)** | ..13 |
| 2. | Sister Nivedita's Contributions towards Women's Education in India | - **Dr. Rewant Singh**<br>**(Sri Lanka)** | ..18 |
| 3. | The Home Maker My Wife : Joyti | - **Lt. Col. Shashi Anand** | ..23 |
| 4. | Sudha Murthy : Chairperson of Infosys Foundation | - **Dr. Sujata Keskar**<br>**(Mauritious)** | ..28 |
| 5. | The Great wife of the Great Gandhi | - **Lyudmila Sekacheva**<br>**(Moscow, Russia)**<br>- **Anastasia Ilyushina**<br>**(Moscow, Russia)** | ..32 |
| 6. | Contribution and Achievements of Indian Women Writers in English | - **Dr. Namdev Patil** | ..36 |
| 7. | The Role of Women in the field of Farmers, Educators and Entrepreneurs | - **Dr. Sonu Lande** | ..40 |
| 8. | Contribution of Annie Besant in Indian History | - **Dr. Rajendra Raskar** | ..45 |


Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

# Contribution of Annie Besant in Indian History

- Dr. Rajendra Namdev Raskar

**Abstract :**

Annie Besant guided thousands of men and women all over the world in their spiritual quest. She was the second president of the Theosophical Society from 1907 to 1933, was described as a 'Diamond soul', for she had many brilliant facets to her character. She was an outstanding orator of the time, a champion of human freedom, educationist, philanthropist, and author with more than three hundred books and pamphlets to her credit.

**Keywords** - Home Rule, President, Congress, Theosophy, Freedom, Politics.

**Introduction -**

Annie Besant guided thousands of men and women all over the world in their spiritual quest. She was the second president of the Theosophical Society from 1907 to 1933, was described as a 'Diamond soul', for she had many brilliant facets to her character. She was an outstanding orator of the time, a champion of human freedom, educationist, philanthropist, and author with more than three hundred books and pamphlets to her credit.

As Annie Wood, she was born in 1867 in London into a middle-class family of Irish origin. She was always proud of being Irish and supported the cause of Irish self-rule, throughout her adult life. Her father Died when she was five years old, leaving the family almost penning a boarding house for boys at Harrow. However, she was unable to support Annie and persuaded her friend Ellen Marryat to care for her.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

**Service in India -**

In 1893 she landed in India, made a tour of the country in the company of H. S. Olcott, and, by her undisguised personal preference for Indian spiritual heritage, won the support of orthodox Brahmins to Theosophy. The transformation of the religious life in India, particularly among Hindus, is one of the wonders she performed. She was an untiring worker for the upliftment of women, and pleaded again and again for a radical change in social conditions, but never desired any modification of the Indian women's temperament which she held to be one of the most spiritual in the world.

**Theosophical Society -**

Annie Besant joined The Theosophical Society on 21 May 1889, and became a devoted pupil and helper of HPB,pledging her loyalty to the present-Founder, Col. H. S. Olcott, and the cause of theosophy. She became the most brilliant exponent of Theosophy, both as orator and author. In 1893 she represented the theosophical Society at the World Parliament of Religions in Chicago.

**President of the Society -**

She first met clairvoyant theosophist Charles Webster Lead beater in London in April 1894. They became close co-workers in the theosophical movement and would remain so for the rest of their lives. Besant became clairvoyant in the following year. In a letter dated 25 August 1895 to Francisca Arundale, Lead beater narration how Besant became clairvoyant.

Together they would investigate the universe, matter, thought-forms and history of mankind through clairvoyance, and would co-author several Books. In 1906 Lead beater suddenly became the center of controversy when it emerged that he was engaging in mutual masturbation with boys under his care and spiritual instruction – Leadbeater stated he had encouraged the practice in order to keep the boys celibate, which was considered a prerequisite for advancement on the spiritual path. He resigned from the Theosophical Society over the controversy in 1906.

Ambedkar Mahavid...

The next year Annine Besant became President of the Society and in 1908, with her express supported,

**Establishment of College -**

Annie set up a new school for boys at Varanasi: the Central Hindu College. Its aim was to a build a new leadership for India. The boys lived like monks.They spent 90 minutes a day in prayer and studied the Hindu scriptures, but they also studied modern science. It took 3 years to raise the money for the CHC. Most of the money came from Indian princes. In April 1911, Annie and Pandit Madan Mohan Malaviya met and decided to unite their forces and work for a common Hindu University at Varanasi. Annie and fellow trustees of the Central Hindu College also agreed to Government of India's precondition that the college should became a part of the new University. The Banaras Hindu University started functioning from 1 October 1917 with the Central Hindu College as its first constituent college.

**Active in Indian Politics -**

A new period in Annie Besant's life began in 1913 when she became active in India politics;she entered politics because she saw that India's independence was essential for age-old wisdom to become a beacon for the whole world. The entry of Besant into Indian politics galvanized new and increased national consciousness in both men and women.in October 1913; she spoke at a great public meeting in Madras recommending that there should be a standing committee of the House of Commons for Indian affairs, which would go into the question of how India might attain freedom.

**Home Rule Movement -**

The term Home Rule was adopted from Ireland.In1914 Irish freedom fighter won their struggle for which Irish Home Rule Act received the royal assent. Annie Besant chose this expression instead of Swaraj or Self-Government. In 1916 Annie launched the home rule league, once again modelling demands for India on Irish models. It built a strong structure of local branches, enabling it to mobilise demonstrations, public meeting

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

and agitations.

**Indian National Congress -**

In1917 Congress elected her as the president of the 32nd session of the Indian national congress at Calcutta. As the president of the Indian National Congress, she got an opportunity in planning out of a system of national education in India.

**Educational Ideas -**

During early years in India Besant emphasised on spread of Sanskrit education. Besant stressed on scientific education rather than pure literary one for the intellectual development of the children and for the economic advancement of the nation. She prescribed a curriculum for girl's education consisting religious and moral education, literary education, scientific education, artistic education in accordance with her future role of an ideal homemaker.

**Conclusion -**

Annie Besant not only entered in India but also she worked in India for Indian people in many ways. Annie launched Home Rule movement in India for Indian people. She participated in Indian national congress.as well as she was active in Indian politics. Besant was a theosophist and had come to India to spread theosophical ideals of universal brotherhood of all religions. She advocated the importance of modern education.

**References -**


1. M.A.Seewan, Annie Besant, An Illustrate Life, 2000
2. Man Mohan Kaur, Women in India freedom struggle, New Delhi, 1985.
3. Rajkumar, Annie Besant rise to powering Indian Politics 1914-1947 New Delhi, 1985.
4. Annie Besant, National Home Rule League, Madras 1919.
5. Pratimaasthana, women's movement in India, Delhi 1945.
6. J. k. Chopra, Women in the Indian Parliament, New Delhi 1941.


Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

# Ms Sayali Gosavi

English

22th

International Interdisciplinary Conference, Pune

# Contribution and Achievements of Women in Various Fields at National and International Levels

## Volume - 6

Editors


**Dr. Snehal Tawre**

**Dr. Shivling Menkudale**

**Dr. Sanjay Nagarkar**

**Dr. Savita Patil**



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67.



**Snehavardhan Publishing House**

**Pune**

Snehavardhan Prakashan : No. 1305

*The Contribution and Achievements of Women in Various Fields at National and International Levels*
(Volume - 6)

**Publishers & Printers :**
**Dr. L. V. Tawre**
Snehavardhan, 863 Sadashiv Peth,
Behind Mahatma Phule Sabhagruh,
Pune - 411 030. India
Office : (020) 2447 25 49 / 2443 69 61
Mobile : 9423643131 / 9075081888
Email : snehaltawre@gmail.com

© S.R.I.

**First Edition :** 15th December 2019
22th International Interdisciplinary Conference, Pune

**Cover By :** Santosh Ghongade

**Type Setting :** Sunita Parnerkar

**Printed By :** Smita Printers, Pune

**ISBN** 978-93-87628-75-5

**Pages :** 155

**Price :** ₹ 200
$ 3

***To the one***
***Who is mainstay of the***
***Universe,***
***The Woman***
***to the one***
***who stand up to the adversities,***
***The woman***
***Dedicated to Woman Power***
***with fullest Esteem.***

**- Dr. Snehal Tawre**
**- Dr. Shivling Menkudale**
**- Dr. Sanjay Nagarkar**
**- Dr. Savita Patil**

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh

# Index

Volume -6


- Editorial - **Dr. Snehal Tawre**
  - **Dr. Shivling Menkudale**
  - **Dr. Sanjay Nagarkar**
  - **Dr. Savita Patil** ..9

1. Contribution of Arundhati Bhattacharya in State Bank of India with special reference to Green Banking Practices - **Prof. Shraddha Hirwe** ..13
2. Contribution of Krishna Bhardwaj in the field of Economic development - **Prof. Sunil Salke** ..18
3. Chick Lit: A New Trend in Women's Writing in India - **Prof. Dipali Lodh** ..23
4. Voice of the Voiceless: Temsula Ao - **Prof. Sayali Gosavi** ..27
5. A Role of Females in the Dairy Farming – special reference to Shrigonda Tahsil. - **Prof. S. M. Kadam** ..32
6. Indira Gandhi's Contribution in India's Foreign policy - **Haridas Jadhav** ..36
7. Medha Patkar: An Emminent Social Activist - **Prof. Tipusultan Inamdar** ..41
8. Issues of Ageing Women in India - **Prof. Sandhya Vartak** ..46


Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

into a far more pleasing version of itself. Thus with a central character who echoes the modern ethos, an engaging plot and a trite but satisfactory ending, 'The Crunch Factor' firmly falls into the category of Desi Chick Lit: a new trend that's definitely here to stay.


**References:**

1. Kala, Advaita. Almost Single .Uttar Pradesh: Harper Collins India, 2007.
2. Chauhan, AnujaThe House that BJ Built. New Delhi: Westland Ltd., 2015.
3. Shenoy, Preeti. Tea for two and a piece of cake. New Delhi: Penguin India, 2008.
4. Wajib, Andaleeb. The Crunch Factor. New Delhi: Hachette India, 2017.
5. Harzewski, Stephanie. Chick Lit and Postfeminism. United States of America: University of Virginia Press, 2011.
6. Ed: Amar Nath Prasad. Indian Women Novelists in English. New Delhi: Atlantic Publications, 2001.
7. Ferriss, Suzanne and Young, Mallory. Chick Lit: The New Woman's Fiction. New York: Routledge, 2006.
8. Fuchs, Barbara. Romance. New York: Routledge, 2004.
9. Fielding, Helen. Bridget Jones's Diary. London: Picador, 1996.
10. Bushnell, Candice. Sex and the City. London: Abacus, 1996.




## Voice of the Voiceless: Temsula Ao


**- Prof. Sayali Sitaram Gosavi**


'History' as we all know, is the study of the past and especially of how the past relates to human beings. Women historians though largely unknown, have made immensely rich and deep contribution to both Eastern and Western traditions of history. The writing of history at the hands of women has also led to the interesting discipline of 'women's history'- history of and from the perspective of the traditionally subaltern gender. Women by nature endowed with exceptional sensitivity, empathy and attention to detail. Thus, women fiction writers who deal with actual history can contribute immensely to creating a living and vital record of the times. Women writers have contributed immensely to the ethnographic fiction and poetry rooted in the distinct local cultures, which is the main area of literature from the North-east. In fact the rise of the English novel from the North-East in the 21st century is due to the prominent novelists like Easterine Kire, Temsula Ao, Mamang Dai, Mitra Phukan. Temsula Ao has been concerning about indigenous people and their lives.

A tribe is a human social group. The term 'tribe' used synonymously today with other terms like 'indigenous', 'aboriginal', 'Adivasi' and 'First Nations people' has a long history that connects diverse communities across the world on the basis of their common worldview. After the advent of colonialism, the tribes that were indigenous people of the land, but were unaware of the new modern ways of the world and were untouched by the developmental activities of the world, became the victimized.

The word tribe invokes a memory of dark skinned people,


Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67.

wearing clothes made out of leaves and dancing around the fire, as told and shown to us for our lives. The misconceptions about tribes don't stop here, they have always been portrayed as barbarians, who have weird human killing rituals. The representation of tribal people, however minor, has always been civilized and stereotypical. They have always been misinterpreted in creative representations such as art, media, movies, narratives. The word tribe means human social group, but still they are not included in the mainstream society. After so many efforts of government, they are still the backward and marginalized societies of the country.

Northeast India is one of the most culturally vibrant regions of the Indian subcontinent. Northeast India harbors the immense beauty of high mountain peaks, glittering lakes, gushing waterfalls and serene temples, which is and will be the most glorious part of India. It is inhabited by more than 200 tribes, Northeastern India gives the shelter to a variety of tribes living in absolute peace. This part of India is famous for its Indigenous and authentic traditions. Literature is the expression of a society. This is also significant in the context of Northeastern part of India which is often described as terror, violence, fear, loss, homelessness, socially excluded area.

A 'Padmashree' and 'Sahitya Akademi Awardee' TEMSULA AO is undoubtedly one of the country's finest writers. Temsula Ao is the poet, writer and ethnographer besides being a retired professor of English from School of Humanities and Education, North Eastern Hill University, Shillong. Her most widely known works include two collections of short story called 'These Hills Called Home' (2006) and 'Laburnum For My Head' (2009) and poetry collections. She has also being instrumental in the construction of the Heritage Museum at Shangyu village in Mon district of Nagaland. As an Ethnographer, she worked on the oral tradition of her own community. She has studied and recorded the Myths, folktales, rituals, traditions and belief system which was published as the 'Ao Naga Oral Tradition'. The



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya Aundh, Pune-67

literature emerging from these lands has a deep sense of alienation and concern of social issues. It has a theme of endangering the indigenous culture. Temsula Ao is one such accomplished writer from Nagaland who strives to bring about a social change in her region by creating awareness about all the issues from her literature. Her writings are full of images and themes of Naga folk culture. As a representative of her people, she writes about the voices and concerns of the people and her land. Literature of the northeast has its own distinctiveness and uniqueness. Oral traditions, quest for identity, modernity, the hybridization of indigenous culture as an outcome of colonization, philosophies of life are some of the recurrent themes of Ao's poetry.

The tribal literature of Northeast India tries to create its discourse or place in the field of literature. It laments the loss of indigenous culture, traditions, beliefs and history that has come to an end over the years. The writers try to overcome the cultural shocks they have received by trying to preserve the nuances of their histories and traditions in their works. Especially the people fighting for their own land and freedom from Indian government.

The tribal people have been partially included in the mainstream society, their voices have been lost from the pages of the country's history. Basic human needs such as shelter, water, food, clothes, education, employment, road, social security are not fulfilled and reached them. Large number of tribal communities are displaced from their livelihood and natural habitat in recent times. The industrialization, globalization and religious conversions have deteriorating effects on their indigenous culture and language. Tribal literature came into limelight 3 decades ago. Ethnic literature can no longer be ignored as these reflected the country's rich folk traditions and kept India's diverse languages alive. There are few selected tribal writers who write in English and have published their works worldwide.

Ao's text within the various socio-political processes which have affected Nagamese people's everyday negotiations within the state. It is significant that the writer plays the role of a sensitive

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya

cultural historian, preserving the lost or hidden culture of the artisans of the North- East. The extraordinary skill and the hard work of the pot-makers especially the life of female pot-makers is recorded in great detail. Ao's women are all strong, independent and enterprising and showcasing the compassion and excellent teaching learning skills of the Naga women who single handedly run families and communities. Her sympathy for women who find little support from family or community in their hand lives is truly admirable.

Temsula Ao stands unique is that it records not the voices of army or the rebels but of the common people victimized by these forces. Her journey is genuine, peaceful progress for all and also fearless and incisive in her critique of power-mongers and war-makers. She rebelliously exposes many ugly truths that lie in the heart of contemporary nationalism. She formulates new humanism and liberation..

There is a need to have respect and understanding of their culture and traditions and empathy towards the social, psychological and economic problems they face. The condition of tribes all over the world are very poor. The recent incidents in the Amazon forest have led to the depletion in the demography of the tribes living there. The number of tribes living in the area is reduced to 1500, and they are being hugely exploited by the government and capitalist people. This is the serious offence towards the whole humanity. Therefore, such perspective towards the downtrodden is the need of the hour and perhaps the ultimate test of the relevance of literature.

ଓଓ



Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

**References:**

**Online and Printed Sources**


1. Abrams M.H., Harpham Geoffrey. A Glossary of Literary Terms. Thomson Wadsworth, 2007
2. Devy, G.N.. Painted words: An Anthology of Tribal literature, Penguin Books, 2002
3. Shankar, Pooja. Voices Unheard: Tribal Literature from India. Words without borders. 2017
4. Jagdish Archana, *Vedh Bhavatalcha: Jangalashi Jodlele Rahtana, Loksatta*, November 16, 2019
5. Shidore, Sukumar. *Vicharpravartak ani Vivyadahi. Loksatta*.. November 9, 2019
6. Prabhu Pradip, *Balsara, Shiraj, Adivasi Bodhkatha- Ek Punarkathan, Manovikas Prakashan*, 2018
7. Walhekar, Dnyaneshwar. *Adivasinche jivan chitran karnare Marathi sahitya: ek chikitsak abhyas*, 2006
8. https://tribal.nic.in/StateWebsites.aspx, Ministry of Tribal Affairs, Government of India
9. https://www.culturalsurvival.org/publications/cultural-survival-quarterly/being-indigenous-21st-century
10. https://www.forwardpress.in/2018/10/we-are-scheduled-tribes-not-adivasis/
11. https://www.forwardpress.in/2016/04/tribal-literature-challenges-and-possibilities/

Dr Savita Patil

English

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67. *

# Poets & Poetry

## Spaces Within & Without

(Poems & Articles)

Edited By

Dr. JERNAIL SINGH ANAND
Chief Editor & President, WPC

Dr. PARNEET JAGGI
Managing Editor

**Associate Editors**

Dr. Shobha Sharma
Dr. Sarita Sharma
Prof. Cijo Joseph Chennelil
Prof. Leena Rajan
Prof. Seema Jain
Dr. Vandita Dharni

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

## CONTENTS


Section 1: Poems 1-112

Maja Herman Sekulić 3

Brad Aaron Modlin 6

Dr Basudeb Chakraborti 8

Aldo Samuel Cavero Galimidi 10

Bhagirath Choudhary 12

Ade Caparas Mamilah 14

Jernail Singh Anand 16

Arindam Roy 19

Lalit Mohan Sharma 21

Joseph S. Spence 22

Laila S.R. Prasad 24

Bina Singh 26

Jairam Seshadri 28

Tariq Muhammad 29

Akshaya Kumar Das 30

Alessio Arena 31

[illegible] 32

[illegible] 33

[illegible] 34

[illegible] 35

Poetic Creation and Sri Aurobindo: A Journey Towards Eternity 133
*Dr. Ranjana Sharan Sinha*

[redacted]

ecurring Themes in the Poetry of
ajendra Bhandari and Jayanta Mahapatra 144
*. Shobha Sharma*

merging Trends in Poetic Creation 153
*ohammad Tariq*

ous Interpretations of the Poetic Creation 158
*. Tejaswini D. Patil Dange*

etry to Help Man Understand his Humanity 165
*ndana Sukheeja*

ndamentals of Writing Effective Poetry 170
*[illegible] Dharni*

...eb Ambedkar Mahavidyalaya ... Aundh, Pune-67

# Poet as a Marginalized Individual

**Dr Savita Vardhaman Patil**

Poetry is a beautiful mode of expression. It is a spontaneous thought that arouse in the mind when poets happen to be in tranquility. It is tough to define poetry in words, even though many *critics* have attempted to do so. Grump has observed in his book 'Speaking Poetry' the definition of Matthew Arnold (1958:01) --"Poetry is simply the most beautiful, impressive and widely effective mode of saying things and hence its importance".

Basically, if seen in depth, poetry either appears difficult to write or easy one also. But the perfection of utterance that real poetry demand is beyond achievement. Verses are easy to remember and its methodical arrangement is a help to the memory. Even Socrates dictated his philosophical thoughts to disciples in verse. It is because poetry touches to the heart than prose. So since ancient days, everyone choses verse form forexpression. If seen, Chaucer also adopted verse form to convey stories entitled "The Nun's Priest Tale" "Canterbury Tales" and so many others. In Greek literature also, poets like Pindar, Sapphic and Homer also adopted verse form to compose their feelings. In earlier time, Poetry was composed to admire, appreciate the Kings, Knights and Warriors.

As per Greek Literature poet means 'Vates' identified as a 'Maker'. An implication of this word is much wider than anything. Human beings embrace the idea of creative activity in other spheres. Now days, scenario of poet and poetry has been changed. Poetry means nothing but expression of feelings in language.

Many poets have revealed their thoughts about poetry. Poetry is not as simple as we think. But according to Matthew Arnold, it is criticism of poetry. Poets word their 'own' experiences or 'others' in poetry. In this regard, Keats says (1958:08)

> The great end
> Of poesy, that it should be a friend
> To sooth the cares and lifts the Thoughts of man".

All the poetry has the value of originality. The poets like Pindar, Homer, and Chaucer have a great value. Even Aristotle, Philip Sidney has glorified the poets and [illegible] poet and Philosopher Plato and Gosson criticized the poets. [illegible]

[illegible] poets and poetry. Since, the poet is being treated as a marginalized individual. Poets usually talk as per the law of probability and necessity so it is supposed to be superior to all social sciences.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Aundh, Pune-67 ★

Despite this, poets are marginalized individuals. The situation and the perception [illegible] in today's scenario towards poets. Although poetry gives inspiration and [illegible] outlook towards life, the poets do not get deserving pride and honor in the society. [illegible] can earn lot money from their writing. Sometimes, he/she may get resplendent [illegible] as a royalty of their work. But poets never enjoy such prize and financial [illegible] in their lives. Poets reach at heart of the people, they deal with the issues of [illegible], and they become the proxy of human being. In return, they get nothing [illegible] and deserving. Many poets live in penury. Poetry has never provided financial [illegible] to the poets. On the contrary, poets compose for their own satisfaction. Poets [illegible] worked as a social- reformer; they have given depth of thought though their poetry. [illegible], their pen has worked as a weapon. Shelly has unfolded the adverse political [illegible] and his call for freedom in his poem entitled "The Mask of Anarchy" or the poem "[illegible] Ki Tammana" composed by Ram Prasad Bismil left the spirit of patriotism [illegible] the people. Thus, in independence war time, the poetry worked as an inspiration [illegible] common man.

Having such versatile spirit in poetry, still the poets remain marginalized. The poets [illegible] take writing as a fulltime job. They do not get as much earning so as to run their [illegible]. So they have to adopt some job to run their houses. They usually suffer from financial crunch leaving their families in adverse situation. Naturally, the family members [illegible] do not support him/her. Thus, poets do not receive any support from families or [illegible]. The world understands the language of finance and poets do not. They love to the [illegible] and originality. Thus, the poets do not get special status in social stratification. The [illegible] marginalization generally describes the exclusion or removal of some people by the [illegible] actions or tendencies of human societies. The poets' class is sustained with specific [illegible], under-estimation and mal -treatment of public.

[illegible] occurs at various levels in social stratification. If considered on the [illegible] of intellectuality, Poets too get marginalized. Society anticipates immediate [illegible] of every issue. Poetry is not such a tool that could offer quick visible changes in [illegible] the moral of the society, implants the values among the people that [illegible] moral of whole society. It relates to the life- skill that can make healthy mind [illegible]. Even though having such contribution Poets get verbally humiliated in social

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya ★ Aundh, Pune-67



Scanned by Scanner G

Dr.Atul Choure

Marathi

Volume (10)
Special Issue (8)
May- 2020
ISSN NO.- 2230-9578

# Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

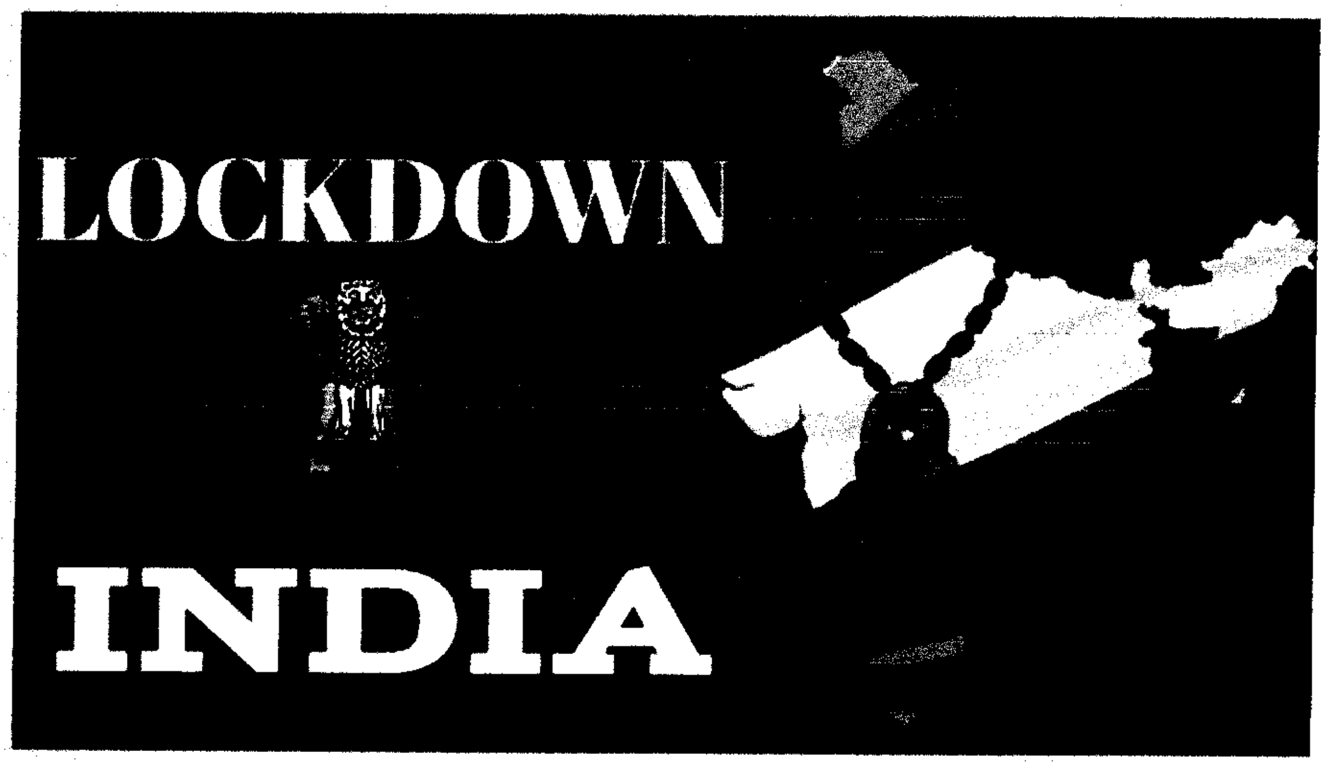

Editor- Dr. R. V. Bhole

'Ravichandran' Survey No. 101/1, Plot No.23

Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.), India 425102

Volume 10, Special Issue(8), May 2020 ISSN-2230-9578

# Journal of Research and Development

**A Multidisciplinary International Level Refereed Journal**

COSMOS
IMPACT FACTOR
5.13

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya, Aundh, Pune-67

# Impact of COVID-19 Pandemic Related lockdown: Present and Future

**Editor: Dr. R. V. Bhole**

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102

Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

**Journal of Research and Development**

A Multidisciplinary International Level Refereed Journal

COSMOS
IMPACT FACTOR
5.13

# Impact of COVID-19 Pandemic Related lockdown: Present and Future

**Volume 10**
**Special Issue (8), May 2020**
**ISSN-2230-9578**

Editor: **Dr. R.V.Bhole**

Special Issue Editor
**Dr. N. B. Sonawane**

**Editorial Board Special Issue**

1. Dr. N. B.Sonawane (Chairman)
2. Dr.P.P.Talware (Vice-Chairman)
3. Prof. Y.M. Nandre (Member)
4. Dr.A.G.Kharat (Member)
5. Prof.C.N.Gharate (Member)
6. Prof.V.G.Ugalmugale (Member)
7. Prof.K.N.Vasave (Member)
8. Prof.P.M.Sawale (Member)
9. Prof.K.R.Raut (Member)
10. Prof.K.D.Kadam (Member)
11. Dr.S.P.Khodake (Member)

'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M. S.) 425102
Email-info@jrdrvb.com Visit-www.jrdrvb.com

# Journal of Research and Development

**Volume 10** **Issue 8** **May. 2020** **ISSN-No. 2230-9578**

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

:Editor:

**Dr. R. V. Bhole**

:Special Issue Editor:

**Dr. N.B. Sonawane**

**Editorial Board**

**Prof. Andrew Cherepanov** Detroit,Michigan USA
**Prof. Nguyen Kim Anh** Hanoi- Vietnam
**Prof. Dr. R. K. Narkhede** Nanded (MS)
**Principal Dr. J. B. Anjane** Ainpur (MS)
**Prof. B. P. Mishra** Aizawal- Mizoram
**Principal Dr. L. N. Verma** Raipur (CG)
**Prof. R. J. Verma** Bhavnagar (Gujrat)
**Dr. C. V. Rajeshwari** Pottikonda (A.P.)
**Dr. S. B. Gaikwad** Miraj (MS)
**Dr. D. D. Sharma** Shimla (H.P.)
**Dr. Venu Triwedi** Indore (M.P.)
**Dr. Chitra Ramanan** Navi Mumbai (MS)
**Dr. Kaveri Dabholkar** Bilaspur (CG)
**Dr. Subhash P. Jadhav** Washim (MS)

**Special Issue Editorial Board**

**Dr. N.B.Sonawane (Chairman)** Pimpalner (MS)
**Dr.P.P.Talware(Vice Chairman)** Pimpalner (MS)
**Prof. Y. M. Nandre(Member)** Pimpalner (MS)
**Dr.A.G.Kharat (Member)** Pimpalner (MS)
**Prof.C.N.Gharate(Member)** Pimpalner (MS)
**Prof.V.G.Ugalmugale(Member)** Pimpalner (MS)
**Prof.K.N.Vasave (Member)** Pimpalner (MS)
**Prof P.M.Sawale (Member)** Pimpalner (MS)
**Prof.K.R.Raut (Member)** Pimpalner (MS)
**Prof.K.D.Kadam (Member)**Pimpalner (MS)
**Dr.S.P.Khodake (Member)** Pimpalner (MS)

**44. Impact of COVID-19 Related Lockdown on Behavior of Birds .............................. 158**
R. K. Petare
S. P. Khodake

**४५. कोरोना (कोव्हीड-१९) च्या लॉकडाऊनमुळे अर्थव्यवस्थेवर परिणाम .............................. १६१**
डॉ. जयश्री पुरूषोत्तम सरोदे

**४६. लॉकडाउननंतर 'लग्ने' ठरु नयेत विघ्ने .............................. १६६**
एल. जे. गवळी

**४७. कोरोना - साथीच्या रोगामुळे टाळेबंदीचा (lock down) वर्तमान व भविष्यातील प्रभाव - समाजशास्त्रीय अध्ययन .............................. १७१**
डॉ. सुनिल अजाबराव पाटील

**४८. कोव्हीड-१९ साथरोगासंबंधी टाळेबंदीचा परिणाम : सद्यस्थिती व भविष्यकाळ .............................. १७४**
डॉ. सतीश मस्के

**४९. कोविड-१९ चा शैक्षणिक क्षेत्रावरील परिणामाचा अभ्यास .............................. १७८**
डॉ. दिलीप जानकीराम धोंगडे

**५०. कोरोना विषाणूचे थैमान आणि शिक्षण व्यवस्थेवरील परिणाम .............................. १८२**
बी. व्ही. गावीत

**५१. कोरोनाचा भारतीय जनजीवनावर झालेला परिणाम .............................. १८४**
डॉ. लोंढे वनमाला सोपानराव

**५२. कोव्हिड-१९ : वास्तविकता आरोग्य- प्रतिकारक्षमता-उपाययोजना .............................. १८७**
दीपक येवले

**५३. कोरोना महामारी लॉकडाउनमुळे शेतीक्षेत्रात आर्थिक वर्तमान व भविष्यकालीन परिणाम .............................. १९३**
शांताराम ताराचंद सोनवणे
वाल्मिक भाऊराव शिरसाठ

**५४. पर्यावरण, प्राणी आणि मानव यांच्यावरील लॉकडाऊनचा प्रभाव .............................. २०१**
डॉ. अतुल चौरे

**५५. कोरोनाचा सामाजिक प्रभाव आणि उपाय .............................. २०३**
डॉ. पौर्णिमा शिरिष कोल्हे

**५६. कोरोनाचे भारतीय शिक्षणव्यवस्थेवरील परिणाम व त्यावरील उपाय .............................. २०५**
डॉ. पांडुरंग भोसले

**५७. कोरोना (कोव्हीड-१९) संबंधाने करण्यात आलेल्या टाळेबंदीच्या परिणामांचा सामाजिक व राजकीय मुद्यांच्या अनुषंगाने अभ्यास .............................. २०८**
डॉ. रविशंकर भगवानराव चव्हाण

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

# पर्यावरण, प्राणी आणि मानव यांच्यावरील लॉकडाऊनचा प्रभाव

**डॉ. अतुल चौरे**
मराठी विभाग
डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर महाविद्यालय, औंध, पुणे

आज अतिशय गंभीर अशा स्वरूपाच्या वैश्विक महामारीशी संपूर्ण जग लढते आहे. पाच-सहा महिन्यांपासून या विषाणूने संपूर्ण जगाला वेठीस धरले आहे. परदेशातून आयात झालेला हा विषाणू सुरुवातीला कळून येत नव्हता. भारतात तो मार्च महिन्यात पोहचला. तत्पूर्वी कोरोना व्हायरसने जपान, इटली, अमेरिका, स्पेन या बलाढ्य देशांमध्ये हातपाय पसरायला सुरुवात केली होती. या विषाणूचे नाव कोविड-१९ ठेवले आहे. चीनमधील ओव्हान शहरात या विषाणूचा जन्म झाला. मात्र त्याची कशापासून निर्मिती झाली. हे खुद्द चीनलासुद्धा माहित नाही. जागतिक पटलावर बलाढ्य असणाऱ्या देशाने याकडे तितकस गांभीर्याने पाहिले नाही. असे मला वाटते. कदाचित त्यामुळेच हे प्रमाण मिनिटांबरोबर वेगाने वाढत चाललेले आहे. या विषाणू संदर्भात विशिष्ट अशी लस आजपर्यंत उपलब्ध झालेली नाही. याची लक्षणे लक्षात यायला वेळ जात असल्यामुळे, त्यात मृत्यूचे प्रमाणही प्रचंड आहे. कोरोना व्हायरस या विषाणूने संपूर्ण जगाला हादरून टाकले आहे. काही माणसे एखाद्या पटकीच्या रोगासारखी पटापट मरत आहेत. ही अतिशय हेलावून टाकणारी गोष्ट आहे. परदेशात याचे वाढते प्रमाण लक्षात घेता, दैनंदिन जीवन व्यवहार वेळेस थांबवायला हवा होता. मात्र हा निर्णय घेण्यात कुठे तरी उशीर झाला. आणि त्याचे दूरगामी परिणाम आज संपूर्ण जगाला भोगावे लागत आहेत. यावर सध्या तरी एकच पर्याय उपलब्ध आहे. घरी रहा सुरक्षित रहा. आपण बाहेर पडलो नाही, तरच आपण वाचणार आहोत. हे समजायला हवे. या महामारीचे दुष्परिणाम कळायला बराच वेळ गेला. सर्वसामान्यांनी तुम्ही-आम्ही याला सहज घेतल. कोरोना आपल्याला होणारच नाही. अशा गैरसमजामध्ये आपण राहिलो. शासनाने घालून दिलेले नीतिनियम आपण स्वतः न पाळल्यामुळे आज कोरोनाने रौद्ररूप धारण केले आहे.

आपल्या देशाने लॉकडाऊनचे हे शस्त्र अगदी योग्यवेळी वापरले. जर लॉकडाऊन केला नसता तर, कदाचित आजची परिस्थिती भयानक स्वरूपाची असते. या लॉकडाऊनमुळे नागरिकांचे जगणे असह्य झाले. पोटा-पाण्याचे गंभीर प्रश्न निर्माण झाले आहेत. अचानक सगळा देश स्तब्ध उभा राहिल्याने, रोजी-रोटीचा सवालही सर्वांसमोर उभा राहिला आहे. हातावर पोट असणाऱ्या मोल-मजुरांना दोनवेळच्या जेवणाची समस्या उभी राहिली. बाहेर पडायचं नाही म्हटल्यावर पैसा कसा येणार. मोल-मजुरी करणाऱ्या लोकांचे या लोकांमुळे जगणं असह्य झाले आहे. हाताला काम नाही, आणि पोटाला घास नाही. अशा परिस्थितीत काय करायचं. ही फार मोठी गंभीर समस्या निर्माण झालेली आहे. परप्रांतांमधून काम-धंद्यासाठी आलेल्या मोल-मजुरांनी जायचं कुठे. घरी जायचं म्हटलं तर सर्व वाहतूक व्यवस्था बंद. त्यामुळे त्यांच्यावर दुःखाचा डोंगर कोसळला आहे. तुटपुंज्या पगारातून बचत केलेले रुपये कधीच संपले. आता करायचं काय? हा प्रश्न सर्वांसमोर आवासून उभा राहिला आहे. यामधूनच दिवसें-दिवस कोरोनाबाधित रुग्णांची संख्या वाढत चाललेली दिसते. निश्चितच ही सर्व काळजी वाढवणारी गोष्ट आहे. लॉकडाऊनची परिस्थिती असूनसुद्धा एवढे रुग्ण वाढत आहेत. त्यामुळे सर्वत्र भयानक परिस्थिती निर्माण होताना दिसत आहे. लॉकडाऊन जर योग्यवेळी केला नसता तर, आजच्या जेवढे रुग्ण दिसत आहेत. त्यापेक्षा कितीतरी पटींनी हा गुणाकार झाला असता. covid-19 सारखा विषाणू इतका महाभयंकर असू शकतो. हे कुणाच्या ध्यानी-मनीही नव्हते. मात्र कोरोनाचे हे भयानक रुप आता सर्व जगाच्या लक्षात आले आहे. त्याने संपूर्ण जगामध्ये आपली एक दहशत निर्माण केली आहे. ज्यांनी-ज्यांनी कोरोना या विषाणूला अगदी सहज घेतलं. ते आता या जगात राहिले नाहीत. कोरोना या विषाणूने संपूर्ण जगाच्या पायात बेड्या टाकल्या आहेत. संपूर्ण जग आता जेलबंद झाले आहे. खरंतर आपण लॉकडाऊनकडे सकारात्मकदृष्टीने पाहायला हवं. हा लॉकडाऊन बंधन न समजता बांधिलकी म्हणून आपण स्वीकारायला हवा. आपण घरात असताना आपले डॉक्टर्स, नर्स, स्वच्छता कर्मचारी, पोलीस, शेतकरी सगळेजण खडा पहारा देत आहेत.

केवळ आणि केवळ आपल्या सुरक्षेसाठी, आपल्या फायद्यासाठी मात्र हा विचार आपण करायला हवा. स्वतःचे आरोग्य धोक्यात घालून, सेवा देणारे खऱ्या अर्थाने कोरोना या साथीच्या रोगातील महायुद्धा आहेत. त्यांना माझा मानाचा मुजरा. माणूस घरात बंद आहे, रस्ते सुनेसुने झाले आहेत.

गाव, शाळा, शहर सगळे शांत आहेत. ही शांतता दहशतीची आणि भीतीची आहे. काळजीचं गुंजन करणारी आहे. लॉकडाऊनमुळे एक वेगळेच चित्र समोर आलेले दिसते. ते म्हणजे पशु-पक्षी शांत रस्त्यांवर, झाडाझुडपांवर स्वच्छंदपणे उडत आहेत. मंजुळ गाणे गात आहेत. नद्यांचे स्वच्छ पाणी खळखळ वाहताना दिसत आहे. जे रस्ते रोज गजबजलेले असतात. ज्या रस्त्यांवर धुरांचे लोट सोडले जातात. ते रस्ते आता मोकळा श्वास घेताना दिसत आहेत. प्रदूषणाची पातळी जवळजवळ नष्ट झालेली आहे. एकेकाळी पिंजऱ्यात बसणारे पशु-पक्षी वन्यजीव आज मात्र मनमोकळा, मनसोक्त निसर्गाचा आस्वाद घेताना दिसत आहेत. हे विश्वसुद्धा आपलेच आहे. हे पशुपक्ष्यांना कळायला लागले आहे. हा फार मोठा बदल निसर्गाने घडवून आणलेला आहे.

प्रशासनाने घालून दिलेल्या नितीनियमांचे पालन आपण करायला पाहिजे. ते नियम सक्ती न मानता सजग भान ठेवून पाळायला हवेत. ते नियम पाळणे ही आपली जबाबदारी आहे. हे समजून घ्यायला हवे. नियम पाळू आणि कोरोनाला हरवू, हात स्वच्छ धुऊ या कोरोनाला हरवू, आपण घरात कोरोना दारात, तेव्हा घरात थांबू या, आपल्या कुटुंबाला वेळ देऊ या. इतक्या वर्षात आपण एवढा वेळ कधीच कुटुंबासाठी दिलेला नव्हता. आज धावपळीच्या, धकाधकीच्या जगण्यात हा खूप मोठा ब्रेक निसर्गाने आपल्याला दिलेला आहे. याच्याकडे संधी म्हणून पाहायला हवे. एकमेकांना नव्याने समजून घेण्यासाठी, जुने राहिलेले संवाद पूर्ण करण्यासाठी, किती तरी मनात साठलेल्या गोष्टी व्यक्त करण्यासाठी, मनमुराद हसण्यासाठी, एकमेकांना पुन्हा जगण्याची प्रेरणा देण्यासाठी, वेळेचा आपण सदुपयोग करायला हवा. घरासाठी राब-राबराबणाऱ्या हाताचे कौतुक करण्यासाठी, नवनवीन काही तरी शिकण्यासाठी आपला वेळ देऊ या. नवीन एखादं पुस्तक वाचण्यासाठी मन रमऊया, सगळ्याच वातावरणात आपले मनोधैर्य कुठे ही कमी पडणार नाही. याची काळजी आपण घ्यायला हवी. एक दिवस हा विषाणू संपेल. असा आशावाद आपण जिवंत ठेवू या. येणारा प्रत्येक क्षण आनंदाने घालवूया. कोरोना टाळू या माणुसकीला जपू या. आपल्यातला एक घास दुसऱ्यासाठी देऊ या. माणूस म्हणून जगू या कोरोनाला संपवू या एक दिवस आपण जिंकणार. नक्कीच हा विषाणू नष्ट होणार. हा दांडगा विश्वास बाळगू या. सर्वांना जपू या सर्वांना जपू या. घरातील कलह टाळू या. चेहरा हसरा ठेवू या. कोणाला हरवू या. लहानांची आणि वृद्धांची काळजी घेऊया. मानापमान विसरून पुन्हा नव्याने जगू या. पुन्हा नव्याने जगू या.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

Kavayitri Bahinabai Chaudhari North Maharashtra University, Jalgaon,

*Affiliated*

*Popular Education Society's (NAAC- Reaccredited 'B' Grade)*

**Karm. A. M. Patil Arts, Commerce & Kai. Annasaheb N. K. Patil Science Senior College, Pimpalner, Tahsil Sakri, District Dhule, Maharashtra, India.**

IQAC Organised Online International Multidisciplinary Conference on

'Impact of COVID-19 Pandemic Related Lockdown: Present and Future' (ICPRLPF-20).

# Certificate of Publication

The Editorial Board of

**Journal of Research and Development**

is hereby awarding this certificate to

*Choure Atul Narayan*

In recognition of the publication of the paper/article entitled

पर्यावरण, पाणी आणि मानव यांच्यावरील लॉक डाऊनचा प्रभाव

Published in A Multidisciplinary International Level Referred 'Journal of Research and Development' Volume 10, Special Issue 08, May 2020 with Cosmos Impact Factor 5.13 & ISSN 2230-9578.

| | | |
|---|---|---|
| Dr. R. V. Bhole (Chief Editor, JRD) | Dr. N. B. Sonawane (Editor, Special Issue) | Dr. S. T. Sonawane (Principal) |

CamScanner

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

# 15th INTERNATIONAL INTERDISCIPLINARY CONFERENCE

# १५वी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद

भाग दोन

## 'Contribution of Shahu Maharaj, Mahatma Phule and Dr. Babasaheb Ambedkar at National and International Levels'

## 'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान'

संपादक
डॉ. स्नेहल तावरे
डॉ. शोभा इंगवले

CS CamScanner

पंधरावी

आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे

# 'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान

भाग दोन

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

संपादक

डॉ. स्नेहल तावरे

डॉ. शोभा इंगवले

स्नेहवर्धन प्रकाशन

पुणे

CamScanner

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

- स्नेहवर्धन प्रकाशन : क्र. १२४६

- 'जागतिक स्तरावर शाहू महाराज, महात्मा फुले आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांचे योगदान' (भाग दोन)
  (समीक्षा – संदर्भ)

- **प्रकाशक आणि मुद्रक :**
  डॉ. एल. व्ही. तावरे
  स्नेहवर्धन, ८६३ सदाशिव पेठ, महात्मा फुले सभागृहामागे,
  पुणे – ४११०३०.
  स्थिरभाष : (०२०) २४४७ २५ ४९ / २४४३६९६१
  ई–मेल : snehaltawre@gmail.com

- © S.R.I.

- **प्रथमावृत्ती :** ७ फेब्रुवारी २०१९
  पंधरावी आंतरराष्ट्रीय आंतरविद्याशाखीय परिषद, पुणे
- **मुखपृष्ठ :** संतोष धोंगडे
- **अक्षरजुळणी :** एस. एस. ग्राफिक्स, पुणे
- **मुद्रणस्थळ :** स्मिता प्रिंटर्स, पुणे
- ISBN 978-93-87628-42-7
- **पृष्ठसंख्या :** २०६
- मूल्य : ₹ २२०/–
  $ 3

CS CamScanner

# अनुक्रमणिका


संपादकीय - डॉ. स्नेहल तावरे /९
डॉ. शोभा इंगवले

१) फुले, शाहू, आंबेडकर यांच्या योगदानाची वैश्विक प्रस्तुतता आणि स्थानिक भान — डॉ. जीनत खान /११
२) महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक कार्य — डॉ. महादेव वाळुंज /१५
३) महात्मा जोतीराव फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान — डॉ. अतुल चौरे /१९
४) महात्मा फुले यांचे जागतिक स्तरावरील योगदान — डॉ. नीलेश आढाव /२३
५) महात्मा फुले यांचे साहित्य व सामाजिक कार्याचे योगदान — डॉ. द. के. गंधारे /२७
६) शोषणविरोधी लढ्याचे प्रणेते महात्मा फुले — डॉ. विठ्ठल जंबाले /३१
७) महात्मा जोतिबा फुले यांचे शैक्षणिक योगदान — डॉ. माधव बसवंते /३५
८) पुरोगामी विचारांचे प्रणेते : महात्मा फुले — डॉ. रमेश पोळ /३९
९) आजच्या काळात महात्मा फुले यांच्या विचारांचे महत्त्व — डॉ. सोमनाथ दडस /४३
१०) मानवी समतेचे पुरस्कर्ते : महात्मा फुले — डॉ. हिरालाल मेश्राम /४७
११) महात्मा जोतीराव फुले यांची काव्यरचना — डॉ. जया कदम /५०
१२) महात्मा जोतीराव फुले यांचे स्त्रियांसाठीचे योगदान — डॉ. कविता मुरुमकर /५४
१३) महात्मा फुले यांचे योगदान — डॉ. स्मिता खोपडे /५८
१४) जागतिक स्तरावर महात्मा फुले यांचे योगदान — डॉ. विजय काळे /६२
१५) महात्मा जोतिबा फुले यांचा स्त्री स्वातंत्र्यविषयक दृष्टिकोन — डॉ. उत्तम मानवते /६६
१६) महात्मा जोतीराव फुले यांचे योगदान — डॉ. राजाराम गावडे /७०
१७) समाज सुधारक महात्मा जोतिबा फुले यांचे सामाजिक कार्य — डॉ. प्रभाकर घोडके /७३
१८) महात्मा फुले यांचे विविध क्षेत्रातील योगदान — डॉ. महालक्ष्मी मोराळे /७७
१९) सामाजिक समतेच्या क्रांतीचे जनक : महात्मा फुले — डॉ. आशा मुंडे /८१


CamScanner

# महात्मा जोतीराव फुले यांचे जागतिक स्तरावरील स्थान

डॉ. अतुल नारायण चौरे
भ्रमणभाष : ८६९२०८०२१०

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

१९ व्या शतकात स्त्रियांवर अनेक प्रकारची बंधने घातलेली होती. हयासाठी जोतिबांनी सर्वप्रथम स्त्रीसुधारणेचे कार्य हाती घेतले. स्त्रीविषयक कार्य करताना स्त्रीशिक्षण, विधवा पुनर्विवाह व बालहत्या प्रतिबंधक गृह अशा स्वरूपाचे कार्य केले. तसेच समाजामध्ये ज्याला कोणत्याही प्रकारचे स्थान अथवा प्रतिष्ठा नव्हती असा तळागाळातील शूद्रवर्ग. ह्यांच्या उद्धारासाठी कार्य केले. अस्पृश्य समाजाला सवर्णांच्या गुलामितून मुक्त करण्यासाठी त्यांना शिक्षण दिले. सामाजिक सुधारणेसाठी आणि शूद्रातिशूद्रांची स्थिती सुधारावी ह्यासाठी सत्यशोधक समाजाची स्थापना केली. हयासंदर्भात प्रा. उमेश बगाडे म्हणतात, ''महात्मा फुले हे मानवमुक्तीच्या लढ्यातील अग्रगण्य सेनानी होते. स्त्रीशूद्रादिकांच्या मुक्तीसाठी त्यांनी अविरत संघर्ष केला. स्त्री शूद्रादिकांवर दास्य लादणाऱ्या ब्राह्मण धर्माची, त्याच्या अंगोपांगांची, त्यांच्या शोषक आयुधांची पूर्णजाण करून घेऊन ब्राह्मणी धर्माची सखोल चिकित्सा केली.''[१]

भारत हा देश कृषिप्रधान देश म्हणून ओळखला जातो. १९ व्या शतकातील शेतकरीवर्ग मागासलेला, अज्ञानी, आणि कर्जबाजारीपणाच्या विळख्यात अडकलेला होता. खेड्यातील अनेक शेतकरी अज्ञानामुळे सावकाराच्या विळख्यात अडकले होते. सावकार शेतकऱ्याचे शोषण करून त्याचा जमीन-जुमला हडप करीत होते. कष्टकरी शेतकऱ्याची स्थिती शिक्षणाशिवाय सुधारणार नाही हे जोतिबांनी ओळखले होते. म्हणून शेतकऱ्यांच्या मुलांना शिक्षण देण्याबाबात ब्रिटिश शासनाला शिफारस केली होती. इ.स. १८७७ च्या दुष्काळात त्यांनी विद्यार्थ्यांसाठी कॅम्प उभारला होता. शेतकऱ्यांची स्थिती सुधारावी या संदर्भात त्यांनी सरकार दरबारी आपले विचार मांडले होते, ''पाणीपुरवठा योजनेस त्यांनी अग्रक्रम दिला होता. तलाव, बंधारे, धरणे, विहीर यांद्वारे शेतीला जास्तीत जास्त पाणी उपलब्ध करून द्यावे, पीक संरक्षणासाठी शेतकऱ्यांना बंदुकांचे परवाने द्यावेत. कालव्याचे पाणी वेळेवर मिळावे, शेतीवर वाजवी कर आकारावा, शेतकऱ्यांचे अज्ञान दूर करावे, भोळया समजुतींपासून त्यांना दूर करावे, जोड धंदा म्हणून पशुपालनास चालना द्यावी, शेतीची माहिती देणाऱ्या पुस्तिका छापाव्यात, शेतीची पद्धत व औजारे यांत सुधारणा कराव्यात, कमी व्याजाने कर्ज उपलब्ध करून द्यावीत.''[२] यावरून आपणास

महात्मा फुले यांचे भारतीय शेतीविषयी आणि शेतकऱ्यांविषयीचे विचार कळतात. एवढेच नव्हे तर इ.स. १८८८ मध्ये ड्युक ऑफ कॅनॉट हयांच्या भेटीच्या वेळी जोतिबा फुले यांनी शेतकऱ्यांच्या वेशात भेट देऊन त्यांना ह्या देशातील गरीब जनतेविषयी माहिती दिली होती. तसेच त्यांना प्राथमिक शिक्षण मोफत देण्याची सोय करावी अशी विनंती केली होती.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Pune-67 *

महात्मा जोतीराव फुले यांनी स्त्री शिक्षणाबरोबरच अस्पृश्यांना शिक्षण मिळावे ह्यासाठी असामान्य धैर्य दाखविले. इ.स. १८८२ मध्ये विल्यम हंटर यांच्यासमोर मांडलेले विचार महत्त्वपूर्ण आहेत. प्राथमिक शिक्षणासंदर्भात त्यांनी पुढिल विचार मांडले आहेत, ''ग्रामीण व कनिष्ठ वर्गाच्या शिक्षणाकडे विशेष लक्ष पुरवावे असा आग्रह त्यांनी धरला होता. शिक्षणासाठी घेतलेला कर शिक्षणासाठी खर्च होत नाही अशी त्यांनी रास्त तक्रार होती. त्यांनी शिक्षणविषयक प्रतिपादनात सत्यनिष्ठा, शीलसंवर्धन, नीतिमत्ता, सौजन्य, प्रगतीपर विचार व व्यवहारज्ञान इ. गोष्टींवर भर दिला होता. प्रत्येक विद्यार्थ्याला त्याच्या शिक्षणामधून प्रगतीपर विचारांचे बाळकडू मिळाले पाहिजे, त्यांच्या मनावर नैतिकतेचे संस्कार झाले पाहिजेत अशा प्रकारची शिक्षणपद्धती त्यांना अपेक्षित होती. प्राथमिक शाळांची संख्या वाढवावी, नगरपालिकांनी स्वखर्चाने शाळा चालवाव्यात, शाळांची तपासणी शिक्षणखात्यामार्फत व्हावी, ग्रामीण भागात मोडी, बालबोध वाचन, हिशेब, इतिहास इत्यादीचे सर्वसाधारण ज्ञान व त्याच्या जोडीला शेतकीचे ज्ञान द्यावे असे त्यांचे विचार होते.''[३] यावरून आपणास महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार समजतात. जोतीराव फुले काळाच्या पुढे जाऊन विचार करणारे द्रष्टये कर्ते सुधारक होते. बहुजन समाजातील मुले-मुली शिकल्या तरच त्यांचा खऱ्या अर्थाने विकास होईल. हे जोतीरावांनी ओळखले होते. त्यांनी हंटर कमिशनसमोर मांडलेले विचार शंभर वर्षानंतरही उपयोगाचे आहेत. १९९० नंतरच्या जागतिकीकरणामुळे समाजातील नैतिक मूल्ये हरवत चालली आहेत. त्यामुळे महात्मा फुले यांनी सांगितलेल्या नैतिक शिक्षणाची आज खऱ्या अर्थाने गरज आहे. आज बहुजन समाजातील मुलेमुली शिकलेली आहेत. पण त्यांना नोकऱ्या नाहींत. जर त्यांना शेतकीचे ज्ञान दिले तर विज्ञान-तंत्रज्ञानाच्या मदतीने शेतीव्यवसाय करता येईल. त्यामुळे महात्मा फुले यांचे शैक्षणिक विचार आजच्या काळातही महत्त्वपूर्ण आहेत.

महात्मा जोतीराव फुले हे ईश्वराला 'निर्मिक' समजत असत. ईश्वराचे अस्तित्व जोतीरावांना मान्य होते. ईश्वर हा सर्वज्ञ, सर्वसमर्थ, परमन्यायी व दयाळू असल्याची धारणा होती. मात्र त्यांन मूर्तिपूजा मान्य नव्हती. कोणत्याही धर्माचे नियम मानवी समाजाच्या विकासासाठी असावे लागतात. परमेश्वराला भेटण्यासाठी मध्यस्त नसावा असे जोतीरावांना वाटायचे ते म्हणायचे,

''साहित्य आणि समाज ह्याचा अनन्यसाधारण संबंध आहे. कोणताही लेखक ज्या काळात जन्माला येतो त्या काळातील प्रश्न, समस्या घेऊन त्याचे साहित्य

जन्माला येते. समाजातील प्रश्न लेखकाला लिहिण्यासाठी प्रवृत्त करतात. समाजात परिवर्तन व्हावे ह्यासाठी लेखक साहित्यलेखन करतो असे ठामपणे म्हणता येणार नाही. परंतु कोणत्याही लेखकाचे साहित्य सामाजिक बांधीलकीमधून जन्माला येत असते. महात्मा फुले हे द्रष्ट्ये समाजसुधारक तर आहेतच पण त्यांचे लेखक सामाजिक बांधीलकीमधून जन्माला आल्याचे दिसून येते. १९ व्या शतकातील समाजात असणाऱ्या अनेक प्रश्नांना ते आपल्या कवेत घेताना दिसतात. आपल्या साहित्याच्या माध्यमातून त्यांनी बहुजन समाजाचे प्रबोधन करण्याचा प्रयत्न केला. संपूर्ण देशाला जगवणारा शेतकरीच आज उपाशीतापाशी झोपत आहे. कर्जबाजारी झालेला विदर्भातील शेतकरी आत्महत्या करीत आहे. शेतकऱ्यांचे प्रश्न नंतरच्या जागतिकीकरणातही सुटलेले नाहीत. महात्मा फुले यांनी शंभर वर्षांपूर्वी कष्टकरी शेतकऱ्यांचे प्रश्न 'शेतकऱ्याचा आसूड' (इ.स. १८८३) ह्या ग्रंथाद्वारे मांडले आहेत.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Aundh, Pune-67

ह्या ग्रंथाच्या माध्यमातून शेतकऱ्यांच्या या खालावलेल्या स्थितीचे वर्णन करून त्यावर उपाययोजना सुचविल्या आहेत. मात्र आपण अद्याप त्या उपाययोजनांची अंमलबजावणी केलेली नाही. महात्मा फुले यांचा ग्रंथ काळाच्या पुढे जाऊन विचारमंथन करताना दिसतो. अशा ग्रंथामुळे मराठी साहित्यविश्व अधिकाधिक समृद्ध झाल्याचे दिसते. 'तृतीयरत्न' नाटकाच्या माध्यमातून पुरोहित वर्गाच्या खोटया कारवाया उघड केल्या आहेत. जोतीरावांनी आपल्या ग्रंथाच्या माध्यमातून समाजप्रबोधनाचे कार्य केले आहे. अज्ञानी शूद्र बांधवांस खऱ्या ज्ञानाचा परिचय करून दिला आहे. मराठी साहित्य विश्वातील एक सामाजिक नाटक म्हणून जोतीरावांनी भर घातली आहे. तसेच 'ब्राह्मणांचे कसब' ह्या ग्रंथाच्या आधारे स्वार्थसाधू ब्राह्मणांच्या कारवाया उघड केल्या आहेत. ज्यांनी पिढ्यान्‌पिढ्या विद्येची मक्तेदारी स्वीकारलेली होती आणि त्याच्या आधारावर इथल्या बहुजन समाजाला गुलाम केले होते. त्या गुलामीमधून बहुजन समाजाला मुक्त करण्याचे कार्य ह्या ग्रंथाच्या आधारे केले आहे. ह्या ग्रंथामधून जोतीरावांनी समाजप्रबोधन करण्याचे कार्य केले आहे. इ.स. १८७३ साली 'गुलामगिरी' हा ग्रंथ प्रकाशित करून जोतीरावांनी भारतातील गुलामांच्या स्थितीगतीचे वर्णन केले आहे. सर्वसामान्य जनतेला शिक्षणाचे दरवाजे बंद झाल्यामुळे मध्यस्थ म्हणून पुरोहितांची गरज निर्माण झाली. प्रस्तुत ग्रंथाच्या माध्यमातून जोतीरावांनी गुलामाला गुलामीची जाणीव तर करूनच दिली आहे. पण त्याचबरोबर मध्यस्थावर कडाडून टीकाही केली आहे. हया ग्रंथामुळे मराठी साहित्याविश्वात १९६० नंतर जी दलित साहित्याची चळवळ उदयाला आली त्या चळवळीची पाळेमुळे ह्या ग्रंथात सापडतात. महात्मा जोतीराव फुले यांच्या विचाराने प्रेरित होऊन दलित साहित्याची चळवळ उदयाला आली असे म्हणावयास वावगे ठरणार नाही. त्या अनुषंगाने जोतीरावांचे मराठी साहित्यविश्वातील स्थान एक मैलाचा दगड ठरावे अशा स्वरूपाचे आहे.

महात्मा फुले यांनी 'छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या' कर्तृत्वाची आणि पराक्रमाची



CS CamScanner

ओळख येथील बहुजन समाजाला 'पोवाड्याच्या' माध्यमातून करून दिली आहे. रयतेचा राजा म्हणून ज्यांचा उल्लेख केला जातो त्या छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या आयुष्यातील महत्त्वाच्या घटना-प्रसंगांची आठवण करून देऊन येथील बहुजन समाजाचा आत्मविश्वास परत मिळवून देण्याचे कार्य जोतीरावांनी केले आहे. तसेच 'इशारा' ह्या ग्रंथाच्या आधारे जातीचा प्रश्न समाजासमोर मांडला आहे. 'सत्सार' ह्या नियतकालिकाच्या माध्यमातून सामाजिक प्रश्नांवर भाष्य केले आहे. याबरोबरच 'सार्वजनिक सत्यधर्म' ह्या ग्रंथाच्या माध्यमातून जोतीरावांनी धार्मिक, सामाजिक, नैतिक, व्यावहारिक प्रश्नांची चर्चा केली आहे. एकंदरितच महात्मा फुले ज्या काळात लेखन करीत होते त्या काळाचा विचार करता त्यांच्या साहित्याने मराठी साहित्यविश्वात मोलाची भर घातली आहे असे मला वाटते. त्यांच्या प्रेरणेतून आंबेडकरवादी साहित्य जन्माला आले. तसेच दलित साहित्याची एक व्यापक चळवळ उभी राहिली. त्यामधून कविता, कथा, कादंबरी आणि आत्मकथनासारखा नवा वाङ्मयप्रकार जन्माला आला. मराठी साहित्यातील आंबेडकरी आणि दलित साहित्याची पाळेमुळे आपणास फुले यांच्या साहित्यात, विचारात शोधावी लागतात. त्यामुळे महात्मा फुले यांच्या साहित्याने मराठी साहित्यविश्वात अधिकाधिक समृद्ध केले आहे.

Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya * Aundh, Pune-67 *

### संदर्भ सूची :

१) कुलकर्णी कुसुम 'प्रबोधनपर्व', सिंहवाणी प्रकाशन, कोल्हापूर, द्वितीय आवृत्ती २६ जाने. २००२, पृ.क्र. २३

२) डॉ. किरवले कृष्णा, 'दलित चळवळ आणि साहित्य', प्रतिमा प्रकाशन, पुणे, प्र. आ. जून १९९६, पृ.क्र. ३५

३) डॉ. आढाव बाबा, 'पुरोगामी सत्यशोधक' (त्रैमासिक) ऑक्टो-नोव्हें-डिसेंबर १९९३, साई प्रकाशन पुणे, पृ.क्र. ५

४) भिडे जी.एल., पाटील एन.डी., 'महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास', फडके प्रकाशन, कोल्हापूर, सोळावी आवृत्ती नोव्हेंबर २००८, पृ.क्र. ७७